

ERZURUM İLİ DAHİLİNDEKİ İSLÂMÎ DEVİR ANITLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Rahmi Hüseyin Ünal

Erzurum ve civarındaki selçuklu anıtları ile ilgili yayınlanmış ilk bilimsel incelemeler S. K. Yetkin'e aittir (1). Gerçekte şehir ve civarındaki eserlere olan ilgi daha eski tarihlere inmektedir. M. Nusret'in *Tarihçe-i Erzurum yahut Hemşehrilere Armağan* (İstanbul, 1338/1922) adlı eseri, A. Ş. Beygu'nun *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri* (İstanbul, 1936) adlı araştırması ve B. Ögel'in *Erzurum Anıtlarında Eski Altay-Türk Sanatının İzleri*, (Erzurum, 1947) adlı broşürü bu yolda atılmış ilk adımlar olmakla beraber, her üç eserde de anıtlar modern sanat tarihi anlayışı ile ele alınmamışlardır. Bu anlayış içinde yapılmış ilk toplu çalışma Dr. İlhan Akçay'ın *Erzurum'da Saltuklu Devri Abideleri* (Ankara, 1962) adlı doktora tezi olup henüz yayınlanmamıştır. Aynı tarihlerde, Dr. Rüşhan Arık, *Erzurum Osmanlı Öncesi Eserleri* adlı bir doktora tezi hazırlamış, bu araştırma da yayınlanmamıştır.

İlhan Akçay'ın 1965 de yayınlanan makalesi (2), S.K. Yetkin'in monografilerine bir yenisini eklemiştir. 1965 de kabul edilen ve üç yıllık bir gecikme ile basılabilen doktora tezimiz (3), Erzurum ve civarındaki osmanlı devri öncesi anıtlarını toplu olarak inceleyen ilk yayınlanmış eser olmaktadır. Bunu 1969 da yayınlanan Dr. Rüşhan Arık'ın makalesi izlemiştir (4). Münferit çalışmalardan C.F. Ritter'in *Oriental Art*'da yayınlanan makalesini de zikredebiliriz (5). Doç. Dr. Halûk Karamağaralı'nın *Çifte Minareli Medrese* ile ilgili ayrıntılı makalesi (6)

1- S.K. Yetkin, *Çifte Minareli Medrese*, İlähiyat Fakültesi Dergisi, II-III (1952) s. 46-49; *La Médersé aux deux Minarets d'Erzurum*, La Revue Française, No. 64, janvier 1955.

2- İ. Akçay, *Yakutiye Medresesi*, Vakıflar Dergisi, VI (1965), s. 146-152.

3- R.H. Ünal, *Les Monuments Islamiques Anciens de la ville d'Erzurum et de sa Région*, Paris, 1968.

4- R. Arık, *Erzurum'da İki Cami (Two Mosques in Erzurum)*, Vakıflar Dergisi, VIII (1969), s. 149-159.

5- C. F. Ritter, *A Wooden Dome in Turkey*, *Oriental Art*, N.S. V, XV (1969), No. 2, s. 113-115.

6- H. Karamağaralı, *Erzurum'da Hatuniye Medresesinin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülahazalar*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III (1971), s. 209-247.

bu konuda yapılmış son araştırmadır. Münhasıran Erzurum'daki selçuklu eserlerinin biri veya tümü ile ilgili bu araştırmaların dışında, genel mahiyetteki araştırmalarda da Erzurum'daki eserlerden bazılarının geniş ölçüde yer aldıkları görülmektedir (7).

Yukarıda sıralamaya çalıştığımız yayınlar, osmanlı öncesi devirden kalan anıtlar hakkında yeterli bir bilgi verebilecek durumdadır. Buna mukabil osmanlı devri eserleri ile ilgili ayrıntılı bir yayın malumumuz değildir (8). Bu eksikliği şimdilik İ. H. Konyalı'nın, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi* (İstanbul, 1960) adlı eseri doldurmaktadır. Fakat hemen ilave edelim ki bu eserde anıtlar, sanat tarihi yönünden değil, daha çok tarihi açıdan ele alınmışlardır (9).

Erzurum'daki islami devir mimari anıtlarını konu alan incelemelerin hemen hepsinin osmanlı öncesi devirle ilgilendiği, osmanlı devri anıtlarına pek itibar edilmediği bir gerçektir. Bununla birlikte şehirde, biri Mimar Sinan'a atfedilen (10) büyük bir cami olmak üzere ekserisi XVIII. yüzyılda inşa edilmiş 15 kadar tek kubbeli cami ile, mimari kıymeti daha düşük 25 kadar düz çatılı cami vardır (11). Camiler dışında, XVI-XVIII. yüzyıllarda inşa edilmiş 10 kadar hamam (12) ve XVI. yüzyılda inşa edilmiş büyük bir han (13) mevcuttur. Bu inceleme çerçevesinde kısaca ele aldığımız islami devir anıtları gerçek bir monografi olmaktan uzak olmakla birlikte, saha ve konu ile ilgilenenlerin dikkatlerini bazı noktalara çekebilecekleri ümidindeyiz.

CAMİLER (İl merkezi)

1- Kale Mescidi: İçkale içinde, Saat Kulesi veya Tepsi Minare adıyla anılan gözetleme kulesinin doğusundadır. Güney duvarı ile içkale surlarına yaslanmaktadır (14). Cephede, kapının iki yanında ve üst kısmında üç adet, yanlarda da ikişerden dört adet olmak üzere toplam yedi adet penceresi vardır. Dikdörtgen planlı ya-

---

7- A. Kuran'ın *Anadolu Medreseleri I* (Ankara, 1969) ve M. Sözen'in *Anadolu Medreseleri I-II* (İstanbul, 1970, 1972) adlı araştırmaları gibi.

8- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ve Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi sanat tarihi bölümlerinde, Erzurum'daki mimari eserleri bütünüyle konu olan öğrenci tezleri yapılmış, fakat bunlardan hiçbiri yayınlanmamıştır.

9- G. Goodwin'in *A History of Ottoman Architecture* (London, 1971) adlı eserinde, Erzurum'daki osmanlı devri anıtlarına kısaca temas edilmiş olmakla birlikte, bu eserde yer alan bilgiler anıtların tanıtılması için yeterli değildir.

10 Bk. R.M. Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, Ankara, 1965 s. 81.

11- Bk. İ. H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 177-272.

12- *a.g.e.*, s. 280-285.

13- Bk. *a.g.e.*, s. 287-289.

14-Plan için bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 19 ve R. Arık, *a.g.e.*, Şek. la,lb.

pının çatısı, sonradan takviye edilmiş iki adet paye ve yan duvarlar tarafından taşınmaktadır. İçkale'nin güney bedenlerinden biri içine yerleştirilmiş mihrap nişi, yapının boyutlarına oranla nisbetsiz büyüklüktedir. Geometrik örnekli bir şeritle çerçevelenmiş olan bu niş, osmanlı devrinde kısmen doldurularak küçültülmüş, içine de kırık bir kitabe parçası yerleştirilmiştir (15).

Mukarnaslı köşe bingileri üzerine oturan mihrap önündeki kubbenin kasnağı, genişçe bir mukarnas şeridi ile süslüdür. Kubbe dıştan, selçuklu kümbetlerini andıran konik bir külâh ile örtülüdür. İç tarafta sade olan kubbe kasnağı, dış kısımda, istiridye kabuğu örnekli küçük birer kavsara ile örtülü üçgen profilli nişler ve kemerlemeler dizisi ile süslüdür.

Mescidin inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kiliseden bozularak mescit haline getirildiği bazı ermeni tarihçileri tarafından iddia edilmiş ise de (16) mescidin böyle bir amaç için inşa edilmediği ortadadır. Kaldı ki doğu-batı istikametinde yönlendirilmiş olan doğudaki hristiyan kiliselerinin durumu da bu iddianın yersizliğine delildir. Anadolu'da ilk islâm eserlerinde görülen arkaik ve yerli unsurlar, mescidin saltuklular devrinde (XII. yy.) inşa edilmiş olduğu kanısını kuvvetlendirmektedir (17).

2- Ulu Cami: Tebriz Kapısı semtinde, Çifte Minareli Medrese'nin yanındadır (Res.1). Onarım esnasında tamamen çöken çatısı, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır. İlk şekli ile çatı, kalın payeler üzerine oturan sivri kemerli ve beşik tonozlar ile örtülüydü (18). Caminin hangi devirde inşa edildiğini kesin olarak tayin etmek oldukça güçtür. Payeleri birbirine bağlayan yuvarlak kemerler, doğu kanadı ile batı kanadı arasındaki inşa tekniği ve malzeme farkı, müteaddit onarım ve tadilata işaret sayılabilir. Evliya Çelebi'nin naklettiğine göre XVII. yüzyılda caminin 200 ağaç sütunu vardı (19). Bu bilgi biraz mübalağalı bulunsa bile, caminin değişmeden zamanımıza kadar geldiği kabul edilemez.

Gerek işçilik, gerekse mimarî unsurlar yönünden caminin kible duvarıyla diğer kısımları arasında bariz farkların mevcut olduğu görülmektedir. Diğer kısımların geç devir özellikleri göstermelerine mukabil, kible duvarında sonradan meydana çıkarılan ana ve talî mihraplarda erken devir özellikleri görülmektedir. Ana mihrapta görülen geometrik unsurlu süsleme şeridi selçuklu devrinin karakteristik özelliklerini taşımaktadır.

Bugün kayıp bir kitabeye göre (20) caminin 575/1179-80 yılında *Ebu-l Feth Melik Muhammed* tarafından inşa ettirildiği öne sürülmüştür. Bugün için tahkiki

15- Kitabenin metni için bk. İ. H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 220.

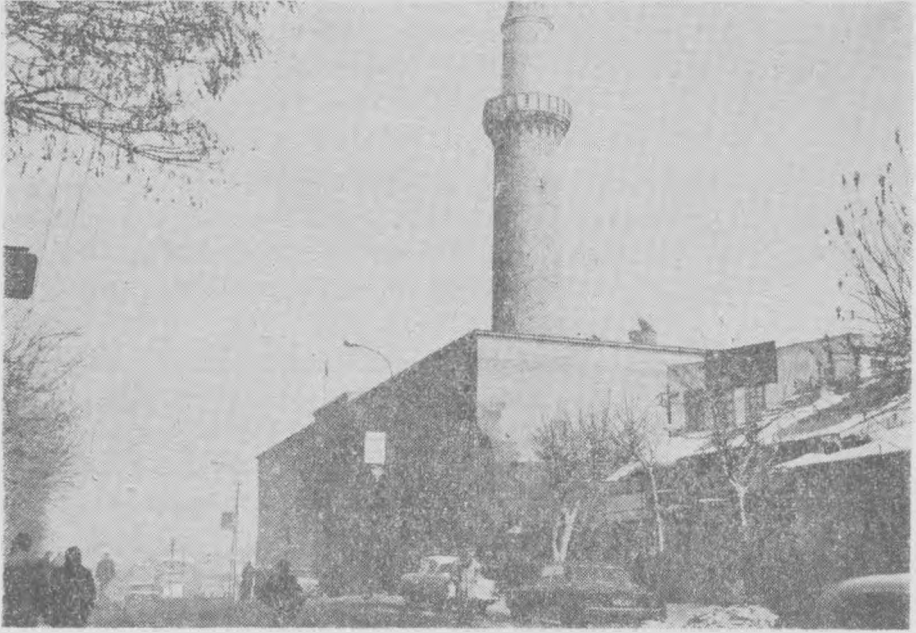
14- A. Ş. Beygu, *a.g.e.*, s. 98.

15- Fotoğraf için bk. R.H. Ünal *a.g.e.*, ph. 8-12 ve İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 219-221.

18- Yapının planı için bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 29 ve R. Arık, *a.g.e.*, s. şek. 2a.

19- *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* III, İstanbul, 1970, s. 207.

20- M. Nusret, *a.g.e.*, s. 32.

Resim 1- Ulu Cami. Kuzey-batıdan görünüş.

mümkün olmayan bu husus doğru olarak kabul edilse bile bu tarihten kalan kısmın sadece kible duvarı olabileceğini, diğer kısımların daha sonraki devirlerde gerçekleştirilen tevsi ve tadillerden kalma olduğunu kabul etmek gerekecektir.

3- Lala Paşa Camisi: Cumhuriyet Caddesi üzerindedir (Res. 2) (Şek. 1). Doğu ve kuzeyinden belediye parkı ile çevrilidir. İl merkezinde ayakta kalan Osmanlı camilerinin en önemlisidir. Mukarnaslı başlıklara sahip altı adet silindirik sütun üzerine oturan son cemaat yeri beş adet küçük kubbe ile örtülü olup, ortadaki kubbe yandakilerden biraz daha büyüktür. Orta kubbe altına açılan taç kapının iki yanında, beşgen profilli iki adet talî mihrap vardır. Mukarnaslı bir kavsara ile örtülü taçkapı ana nişi içinde iki mihrabiye görülmektedir.

Cami harimi 4 adet sekizgen prizma şekilli paye üzerine oturan geniş bir kubbe ile örtülüdür. Payeler birbirlerine ve harim duvarlarına sivri kemerlerle bağlanmıştır. Köşelerde teşekkül eden kare hacimler birer küçük kubbe ile, köşe hacimleri arasında kalan dikdörtgen hacimler de birer yarım manastır tonozu ile örtülüdür. Büyük mermer mihrabın mukarnaslı bir kavsarası vardır. Cami harimini ve son cemaat yerini örten kubbelerin kalem işleri yenilenmiştir. Duvarlara açılmış pencerelerden alt sırada yer alanların sivri kemerli alınlıkları çinilerle süs-lüdür. Çiniler yer yer dökülmüş olmakla birlikte üzerlerinde ayet ve hadislerin yer aldığı görülüyor.

Res. 2- Lâla Paşa Camisi. Doğudan görünüş.

Mihrap kavsarasının üst kısmına yerleştirilmiş üç satırlık arapça kitabeğe göre cami Kanuni Sultan Süleyman devrinde, *Abdülmukimzade Mustafa Paşa* (Lala) tarafından, 970/1562 yılında yaptırılmıştır (21). Mimar Sinan'ın inşa ettiği eserlerin listesini veren yazmalardan *Tuhfet-ül Mimarın* adlı eserde (22) ve *Sai Mustafa Çelebi'nin Tezkiret-ül Ebniye* adlı eserinde (23) Lala Mustafa Paşa Camisinin de adı vardır. Yalnız G. Goodwin'in de kaydettiği gibi (24) Sinan'ın İstanbul'dan uzakta inşa edilen eserlerin inşasına bizzat nezaret etmeyip, kalfalarına direktifler vererek onları inşaat mahalline gönderdiği tahmin olunmaktadır.

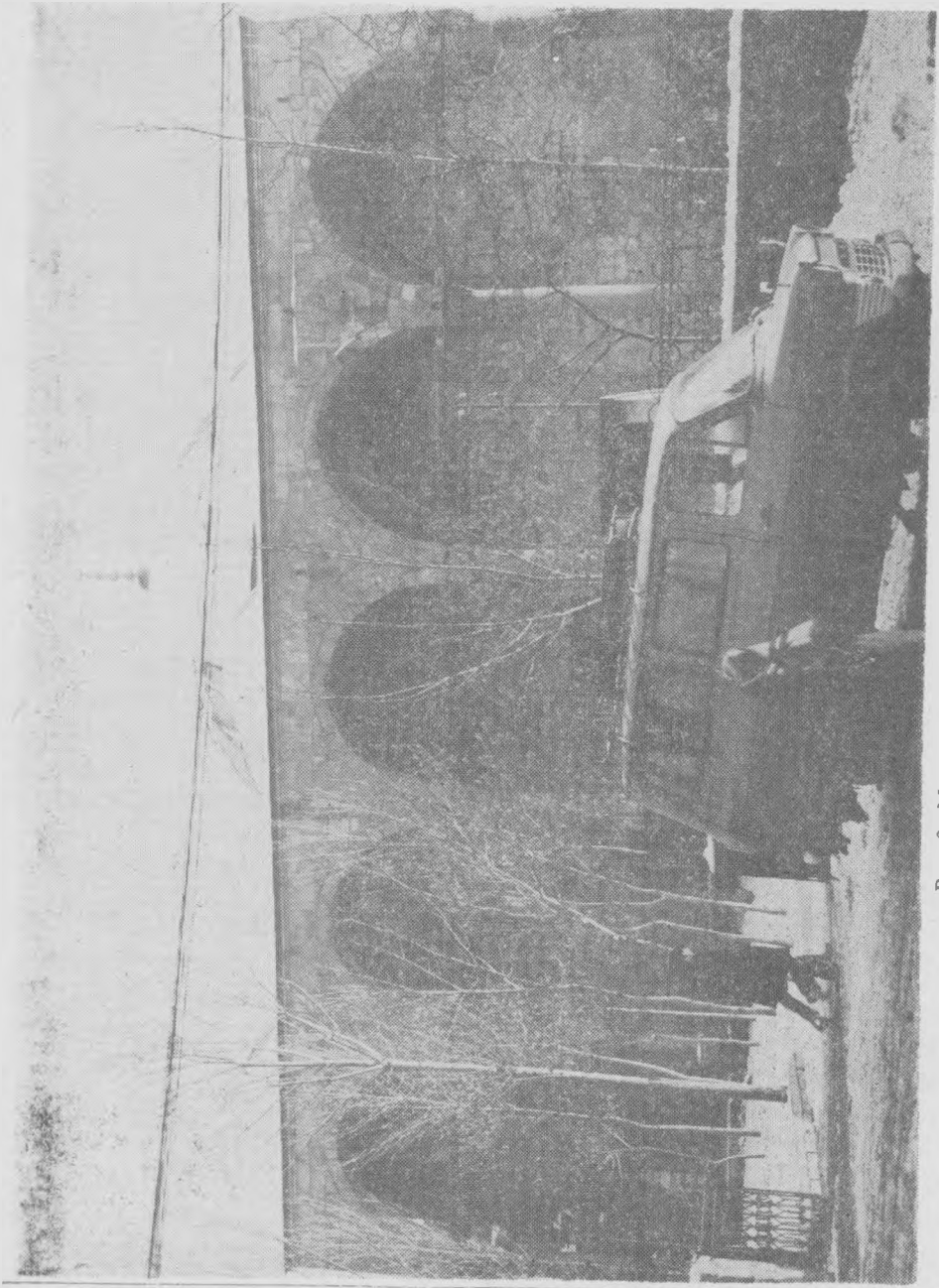
4- Murat Paşa Camisi: Erzurum şehir merkezindeki tek kubbeli camilere örnek olan bu caminin de altı yuvarlak sütun üzerine oturan beş kubbe ile örtülü bir son cemaat yeri vardır (Res. 3) (Şek. 2). Basık bir kemerle örtülü giriş kapısının üst kısmında, üç dilimli bir sağır kemer göze çarpıyor. Bu kemerin tablası üzerinde üç satırlık inşa kitabesi yer almaktadır.

21- Cami hakkında daha fazla bilgi ve kitabe metinleri için bk. İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 230-247 ve G. Goodwin, *a.g.e.*, s. 305

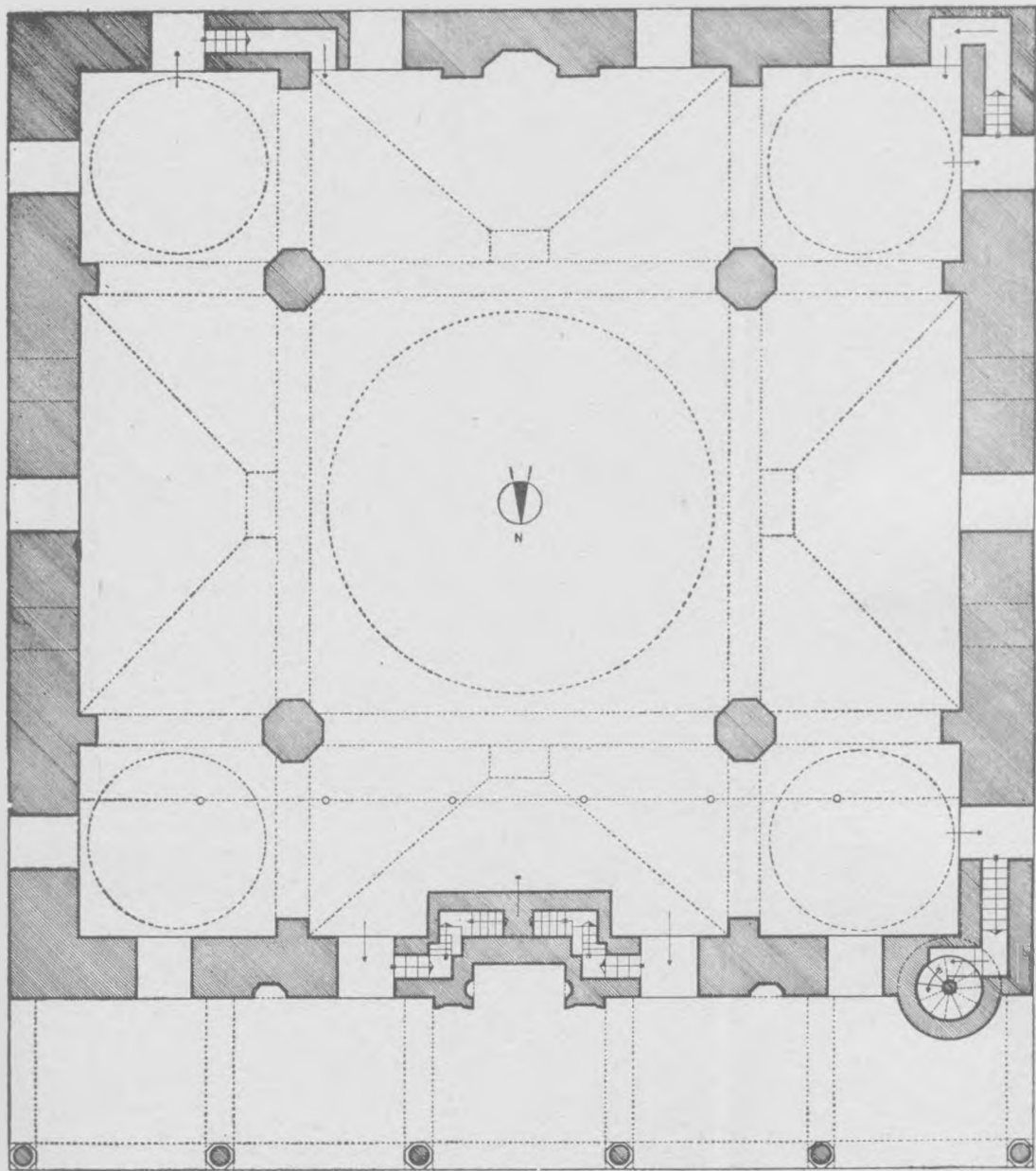
22- Bk. R.M. Meriç, *a.g.e.*, s. 27.

23- *ay.es.*, s. 81.

24- G. Goodwin, *a.g.e.*, s. 291.

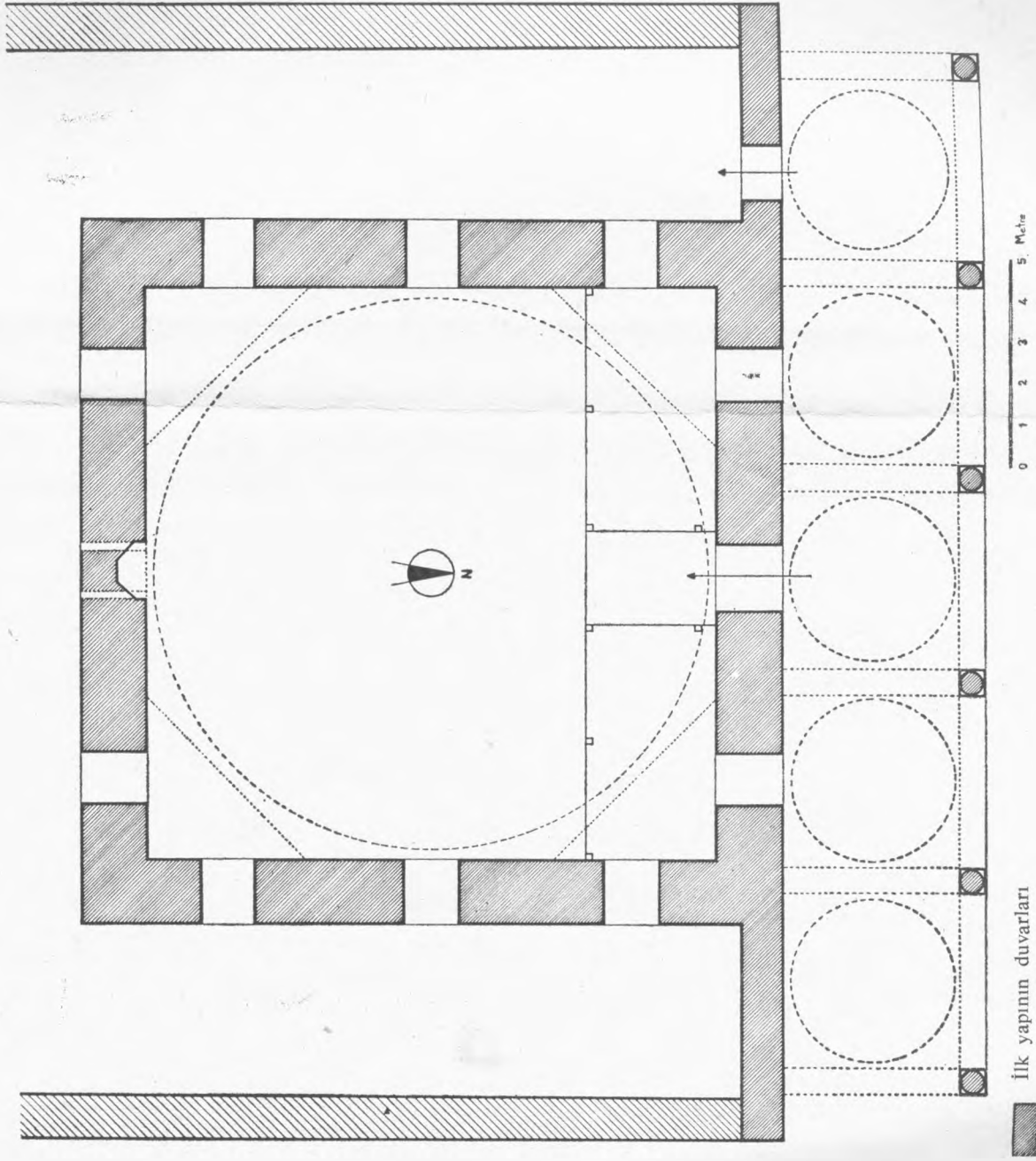

Res. 3- Murat Paşa Camisi. Kuzeyden görünüş.

0 1 2 3 4 5 Met.

Şek. 1. Lâla Paşa Camisi

İlk yapının duvarları

Şekil. 2- Murat Paşa Camisi

Cami harimi, köşelerde tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Tromp kemerleri, şerit halinde bir mukarnas dizisi ile süslüdür. Aynı tipten bir mukarnas şerit de kubbe kasnağını süslemektedir. Taş mihrap sonradan boyanmıştır. Cami, kuzey ve güneyde ikişer, doğu ve batıda da üçer pencereden ışık almaktadır. Ayrıca mihrabın iki yanında, daha yukarı seviyede, iki küçük pencere ile doğu ve batıda iki yuvarlak pencere görülmektedir.

Caminin minaresi yoktur. Bitişğinde bulunan *Ahmediye Medresesi*'nin mes-cidi için inşa edilmiş minareden istifade düşünülmüş olmalıdır (25). Taçkapının üst kısmında üç dilimli kemer içindeki kitabeğe göre cami, Yavuz Sultan Selim zamanında, *Kuyucu Murat Paşa* tarafından 981/1573-74 yılında inşa ettirilmiştir (26).

5- Gürcü Kapısı Camisi: Şehrin aynı adla anılan semtinde, küçük bir meydanın kenarındadır (Res. 4) (Şek. 3). Kül renkli düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş olup minaresi tuğladandır. Şehrin osmanlı devrinden kalan bütün diğer kubbeli camileri gibi (Lala Paşa Camisi hariç) tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Cami harimi kuzeyde ve güneyde üç, doğu ve batıda iki pencereden ışık alır. Üst sıradaki pencerelerin hepsi yuvarlak birer kemerle örtülmüştür.

Üç adet kubbe ile örtülü son cemaat yerinin ortadaki kubbesi altına açılan taçkapı, sivri bir kemerle taçlandırılmıştır. Kemer tablası üzerinde, küçük bir mermer levha üzerine kazınmış kitabe tamir kitabesi olup 1276/1859 tarihlidir. Arşiv kayıtlarından caminin 1017/1608 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır (27).

6- Boyahane Camisi: Aynı adla anılan mahallede, Boyahane Hamamı'na bitişiktir (Res. 5) (Şek. 4). Son yıllarda yanındaki hamamla birlikte onarılmıştır. Camiye, kuzey-doğu köşesine inşa edilmiş kubbeli küçük bir mekandan girilmektedir. Bu alışılmamış durum hamamın bir kısmının kapatılarak camiye tahvil edilmiş olmasından ileri gelmektedir. Kül renkli düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş mihrabın mukarnaslı bir kavsarası vardır.

Kısa tuğla minarenin külahı altında ve şerefe mukarnaslarında yeşil sırlı tuğla sıraları görülmektedir. Caminin kubbesi de tuğladandır. Mihrap nişi içindeki kitabeğe göre 1030/1620-21 yılında, *İlyas Ağa* adında bir zat tarafından, hamamın bir kısmı camiye tahvil edilmiştir (28).

25- 1928 de yıkılan bu minarenin yerine yakın zamanda yenisi inşa edilmiştir. Minarenin eski bir resmi için bk. A.Ş. Beygu, *a.g.e.*, s. 115, Şek. 40.

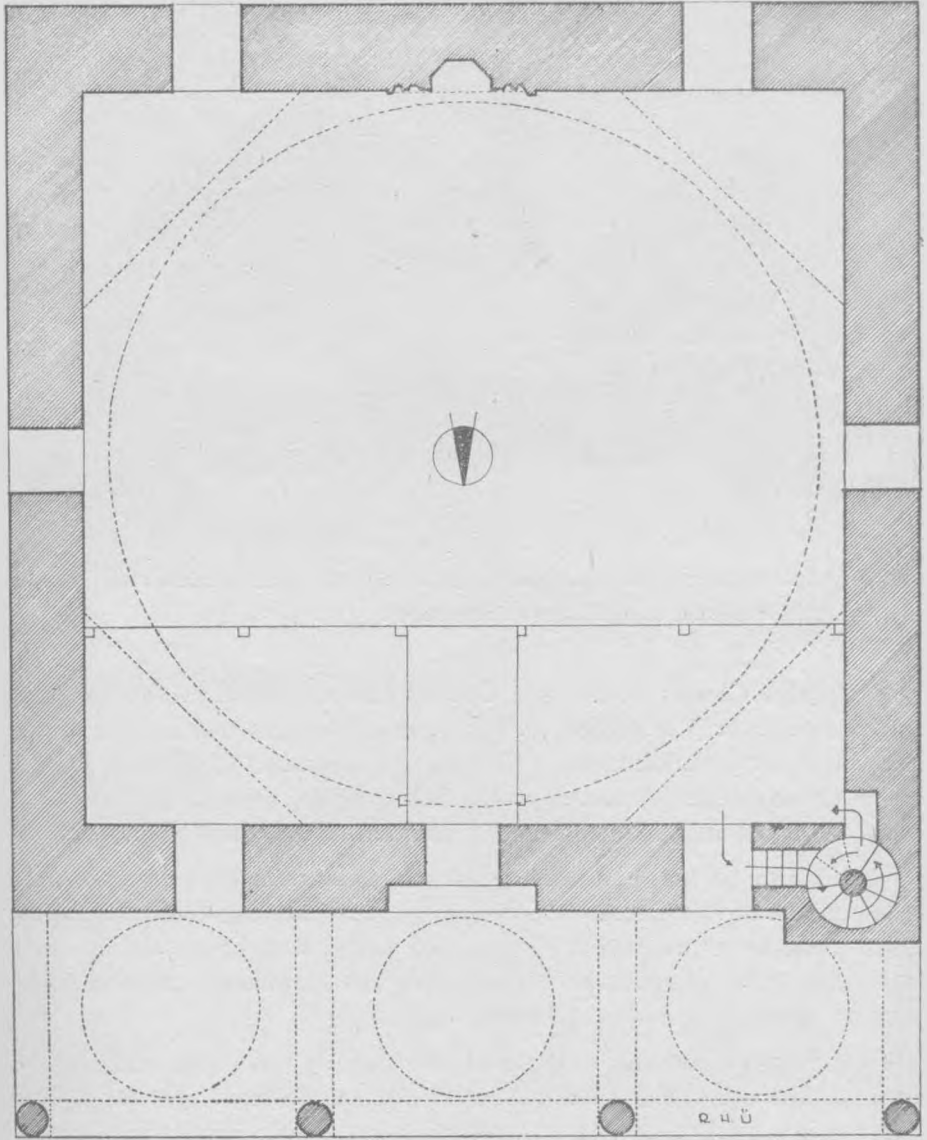
24- İ. H. Konyalı (*a.g.e.*, s. 252), 981 hicri yılı karşılığını 1572 olarak hesaplamıştır. Çevirme Kılavuzu'nda bu tarihin karşılığı 1573-74 dır.

27- Daha fazla bilgi için bk. İ. H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 206-207.

28- Daha fazla bilgi ve kitabe metni için bk. İ.H. Konyalı *a.g.e.*, s. 184-185.

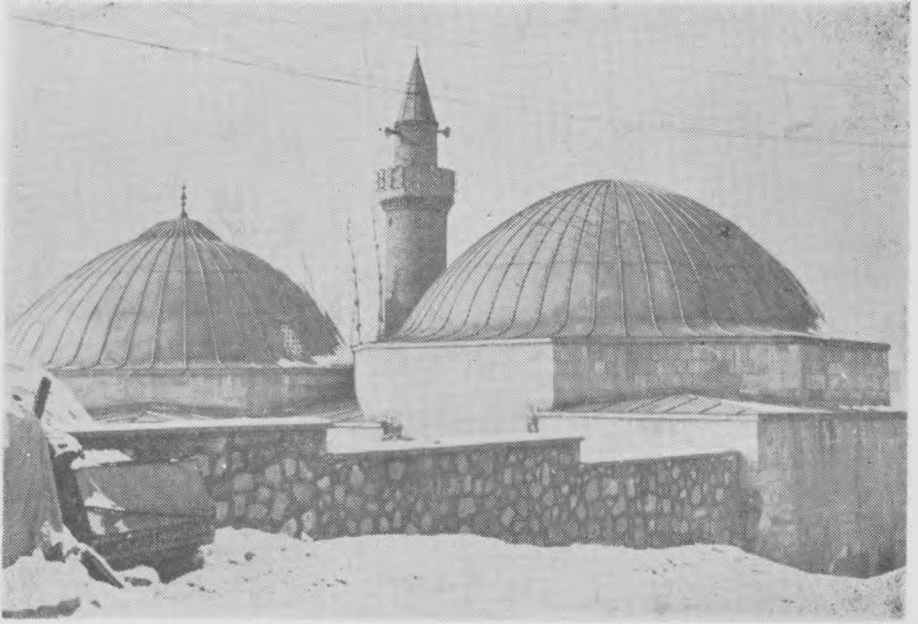

Rel. 4- Gürcü Kapısı Camisi. Güney-doğudan görünüş.

Şekil. 3- Gürcü Kapısı Camisi

Res. 5- Boyahane Hamamı ve Camisi. Güney-doğudan görünüş. (Soldaki kubbe cami harimini, sağdaki ise hamamın soğukluğunu örtmektedir).

7- Caferiye Camisi: Cumhuriyet Caddesi üzerinde, Tebriz Kapısı'na doğru caddenin solundadır (Res. 6) (Şek. 5). Yakın zamanda caddeye bakan çevre duvarı yenilenmiştir. Üç yuvarlak kemerle birbirine irtibatlanmış dört silindirik sütunun sütunun ayakta tuttuğu son cemaat yeri, balık sırtı bir çatı ile örtülüdür. Minare ve köşeler düzgün kesme taşlarla, diğer kısımlar kırma taşla inşa edilmiştir.

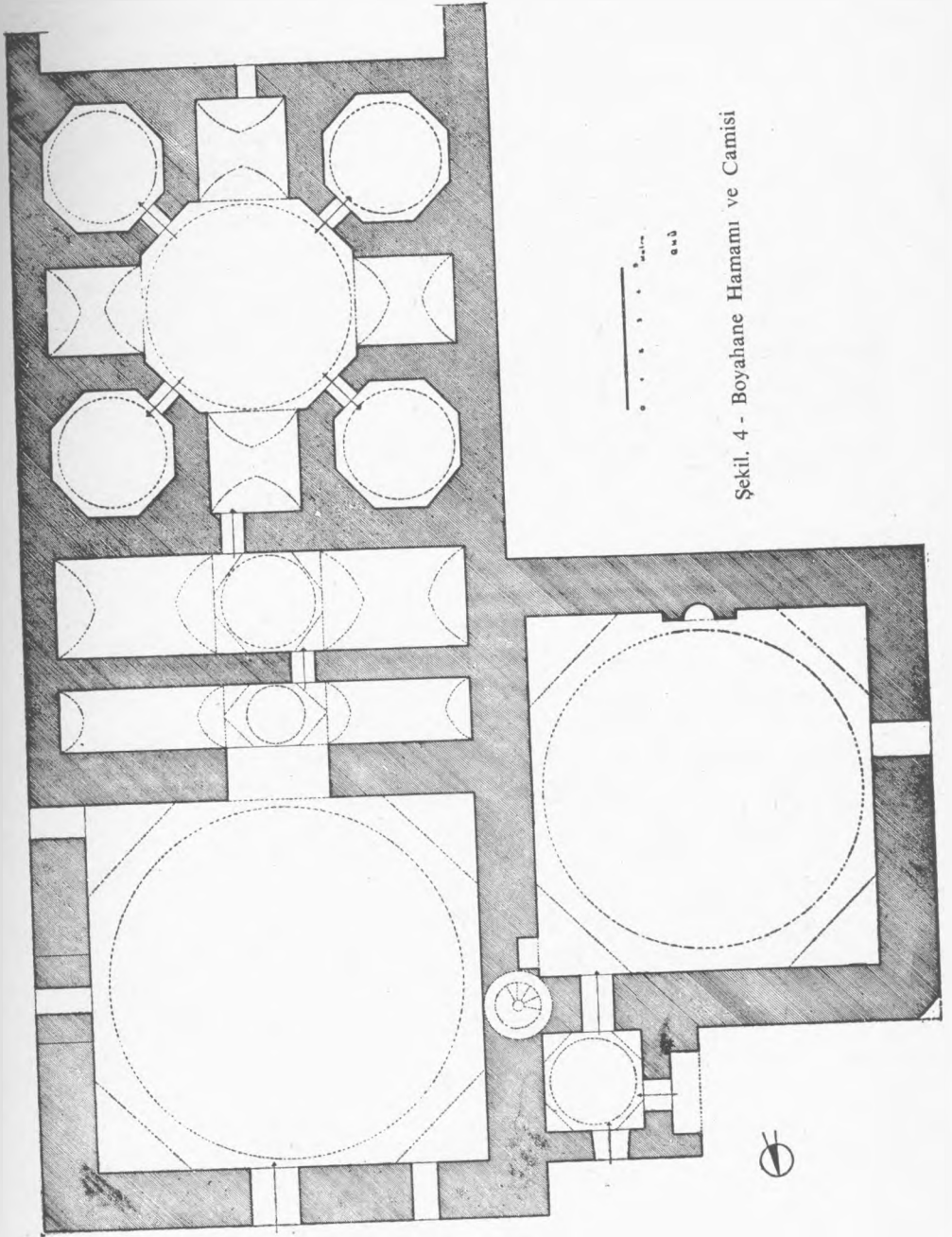
Cami harimi tek kubbe ile örtülü olup, kubbe kasnağına geçiş trompları aracılığı ile sağlanmıştır. Sivri tromp kemerlerinin ayakları basit mukarnaslarla süslüdür. Mihrap taştandır ve mukarnaslı bir kavsarası vardır. Kuzey pencerelerinden doğudaki içine açılan, duvar içine yerleştirilmiş bir merdivenle mahfele çıkılır. Kuzey duvarında uzun bir vakıf kitabesi vardır.

Taçkapının üst kısmına yerleştirilmiş bir mermer levha üzerindeki beş satırlık inşa kitabesine göre cami 1055/1645 yılında, *Ebubekir oğlu Hacı Cafer* tarafından inşa ettirilmiştir. Mezarı da caminin kuzey-doğu köşesinde bulunmaktadır (29).

8- Kurşunlu Cami: Feyziye Camisi adı ile de anılır (Res. 7), Şek. 6). Feyzullah Mahallesi'ndedir. Cami ve yanındaki medrese kül renkli düzgün kesme

29- Kitabe metinleri ve daha fazla bilgi için bk. İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 189-199.

Şekil. 4 - Boyahane Hamamı ve Camisi

taşlarla inşa edilmiştir. Minarenin kesme taşları bej renklidir. Son cemaat yeri, silindirik dört taş sütunun ayakta tuttuğu üç adet sivri kemerli tonozla örtülüdür. Taçkapı aralığı sağır bir sivri kemerle taçlandırılmıştır. Kemer içinde görülen kitabe yeri bugün boştur. Caminin kuzey-batı köşesindeki minarenin kaidesi, kuzey cephesine nazaran hafif bir çıkıntı yapmaktadır.

Cami harimi, tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe kasnağı üzerine, yuvarlak kemerli altı küçük ışık penceresi açılmıştır. Altı adet ahşap destek üzerine oturtulmuş mahfeli vardır. Mukarnas kavsaralı mihrap sonradan yağlı boya ile boyanmıştır.

Caminin iç kapı kanadında, halen mevcut bir sürgü (?) üzerine kazınmış kitabeye göre bina 1112/1700-1701 yılında inşa edilmiştir (30). Banisi Erzurum'lu *Şeyhülislam Feyzullah Efendi*'dir. Camiye *Fezziye Camisi* adı onun adına izafeten verilmiştir (31).

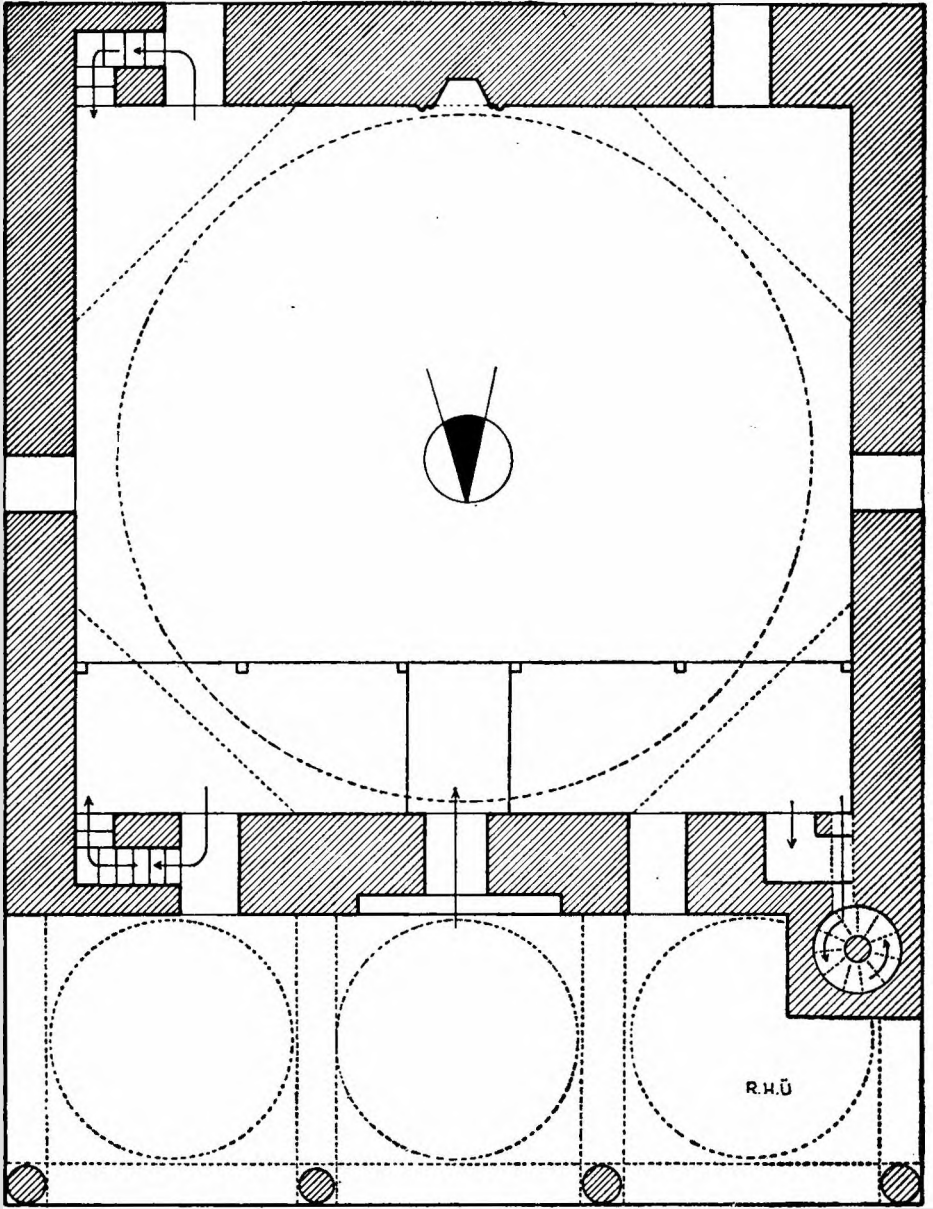
Res. 6- Caferiye Camisi. Güney-batıdan görünüş.

30- Kapı sürgüleri üzerine bu çeşit tarih kitabeleri yazılması, oldukça az rastlanan bir durumdur. Bk. G. Goodwin, *a.g.e.*, s. 377.

31- Kitabe metni ve Feyzullah Efendi hakkında daha fazla bilgi için bk. İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 226-230.

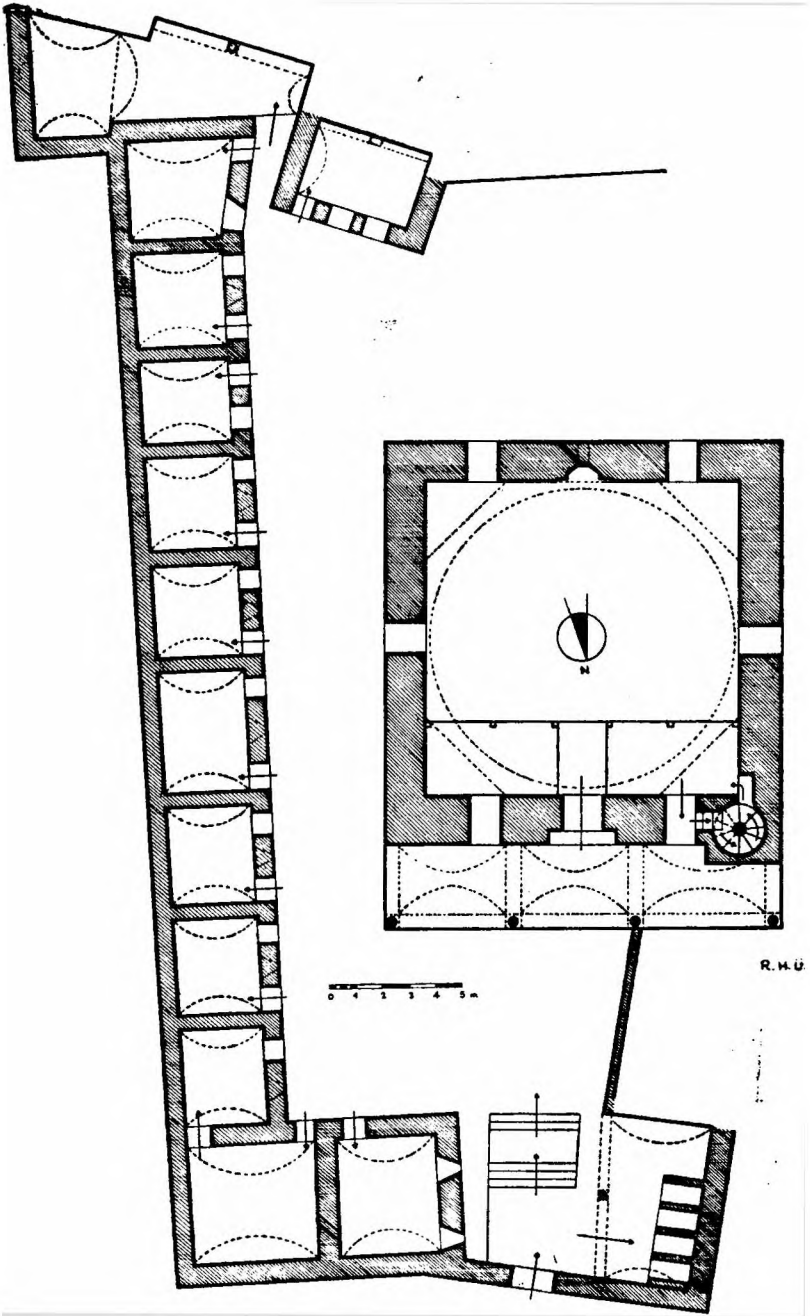

Res. 7- Kurşunlu (Feyziye) Camisi. Güneyden görünüş.

0 1 2 3 4 5 Metre

Şekil. 5- Caferiye Camisi

Şekil. 6- Kurşunlu (Feyziye) Camisi ve Medresesi

9- Pervizoğlu Camisi : Caferzade Mahallesi'ndedir. Caminin ve bitişiğindeki medresenin dış duvarları düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir (Res. 8) (Şek. 7). İçten üç küçük kubbe, dıştan da mahrutî bir çatı ile örtülü son cemaat yerini, dört adet silindirik taş sütun ayakta tutmaktadır. Taçkapısı gayet sade olup giriş aralığı herhangi bir süsleme unsuru ile tebarüz ettirilmemiştir.

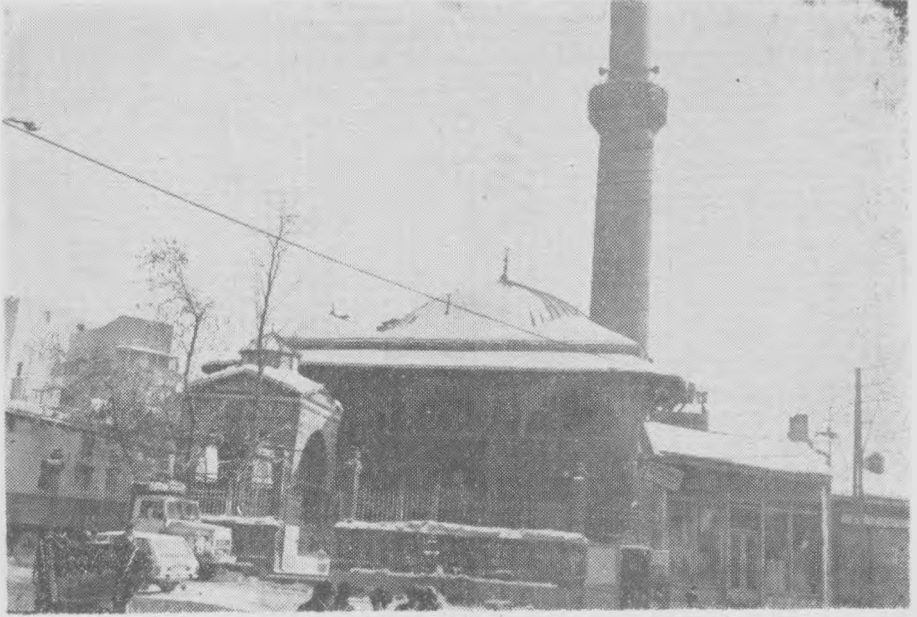
Res. 8- Pervizoğlu Camisi. Kuzey-batıdan görünüşü.

Cami harimi, geçişi tromplarla sağlanmış bir kubbe ile örtülüdür. Basit mukarnaslı bir kavsaraya sahip mihrap sadedir. Minare gövdesi, şerefeye kadar düzgün kesme taşlarla, mukarnaslı şerefenin üstünde kalan kısımda ise tuğla ile inşa edilmiştir.

Taçkapının üst kısmında, kitabe levhasına ayrılan kısım boştur. Caminin içinde de herhangi bir tarih kitabesine rastlanmıyor. Arşiv kayıtlarında bulunan vakfiyesine göre cami ve yanındaki medrese 1128/1716 yılında, *Pervizoğlu Hacı Mehmed* tarafından inşa ettirilmiştir (32).

10- Derviş Ağa Camisi : Taş Mağazalar Caddesi'nin alt ucundan, eski Bad Pazarı'na çıkan yolun sonundadır (Res. 9) (Şek. 8). Kuzey cephesi ve köşeler kül renkli düzgün kesme taşlarla, diğer duvarlar kırma taşlarla inşa edilmiştir.

32- İ.H. Konyalı, (a.g.e., s. 255) hicri 1128 yılının karşılığını 1715 olarak kaydetmiştir. Çevirme Klavuzu'na göre bu tarih 1716 olmalıdır. Cami ve yanındaki medrese hakkında daha fazla bilgi için bk. *ay.es.*, s. 255-256.

Res. 9- Derviş Ağa Camisi. Kuzeyden görünüş.

Dört sütunun ayakta tuttuğu son cemaat yerinin üç küçük kubbesi, dıştan birer piramidal çatı ile örtülüdür. Taçkapı, iki küçük gömme sütuna dayanan hafif sivri bir kemerle taçlandırılmıştır. Kemer tablası içinde tamir kitabesi yer almak tadır.

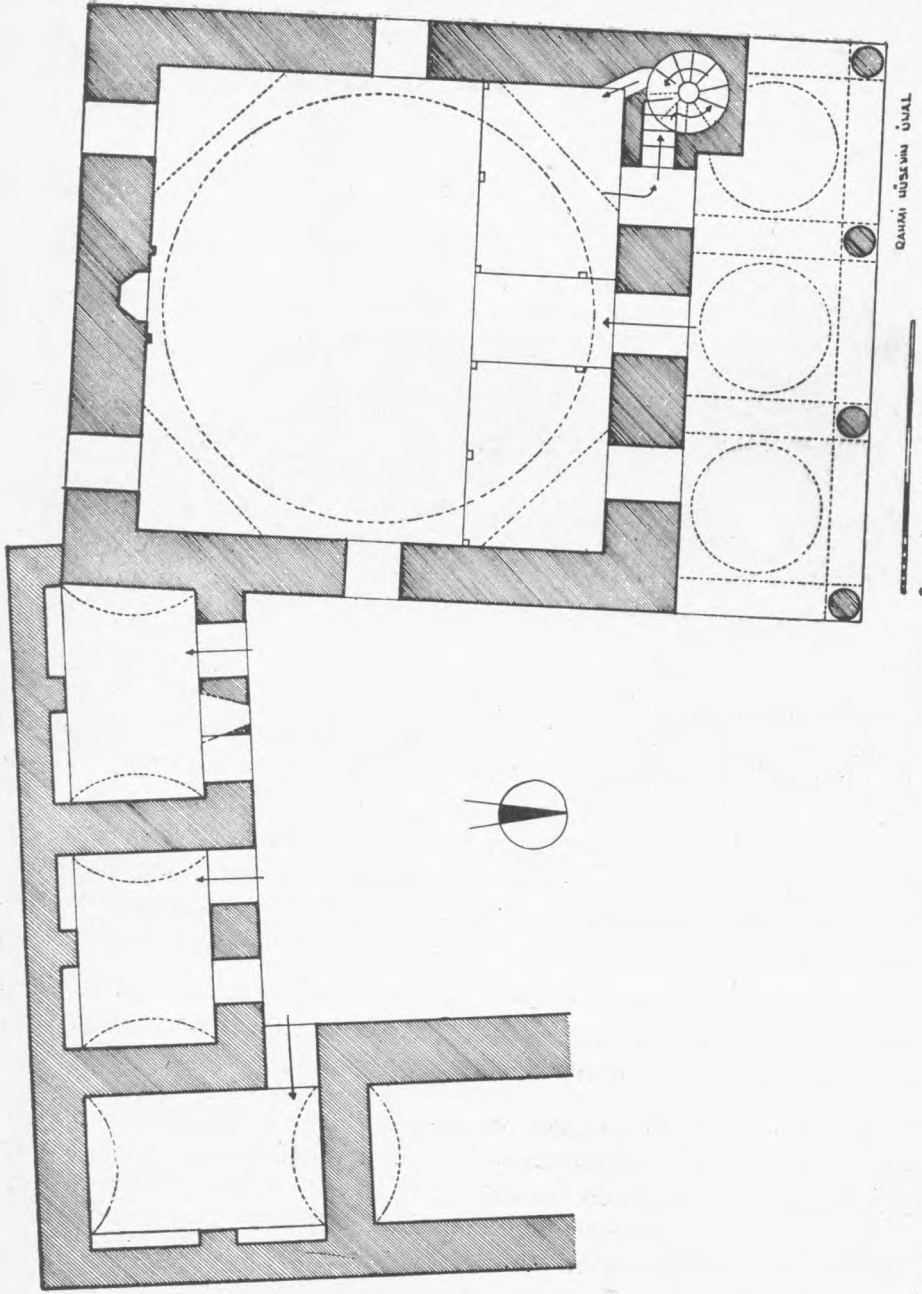
Cami harimi kubbe ile örtülüdür. Kubbe yuvarlağına geçiş tromplarla sağlanmıştır. Harim, iki sıra halinde düzenlenmiş dokuz adet pencereden ışık almaktadır. Sekiz ahşap destek üzerine inşa edilmiş bir mahfeli vardır. Minaresinin küpü kesme taştan, gövdesi tuğladandır. Harim kubbesini örten çatı hafif sivridir.

Taçkapı üzerindeki türkçe tamir kitabesi 1261/1845 tarihlidir. Caminin banisi olan *Hacı Derviş Ağa* 1149/1736 yılında ölmüş ve caminin avlusuna gömülmüştür. Camiyi, 1130/1717-18 yılında inşa ettirdiği bilinmektedir (33).

11- Gümrük Camisi: Kongre Meydanı'ndan Mahalle Başı'na giden yol üzerindedir (Res. 10). (Şek. 9). Dış duvarların tamamı düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Mukarnas başlıklı dört silindirik sütun üzerine oturan üç kubbe ile örtülü son cemaat yeri, dıştan balıksırtı bir çatı ile kapatılmıştır. Bir sivri kemerle taçlandırılmış olan taçkapı üzerinde, dört satırlık türkçe bir kitabe vardır. Erzurum camilerinin ekserisinde olduğu gibi kuzey-batı köşesine yerleştirilmiş olan minarenin

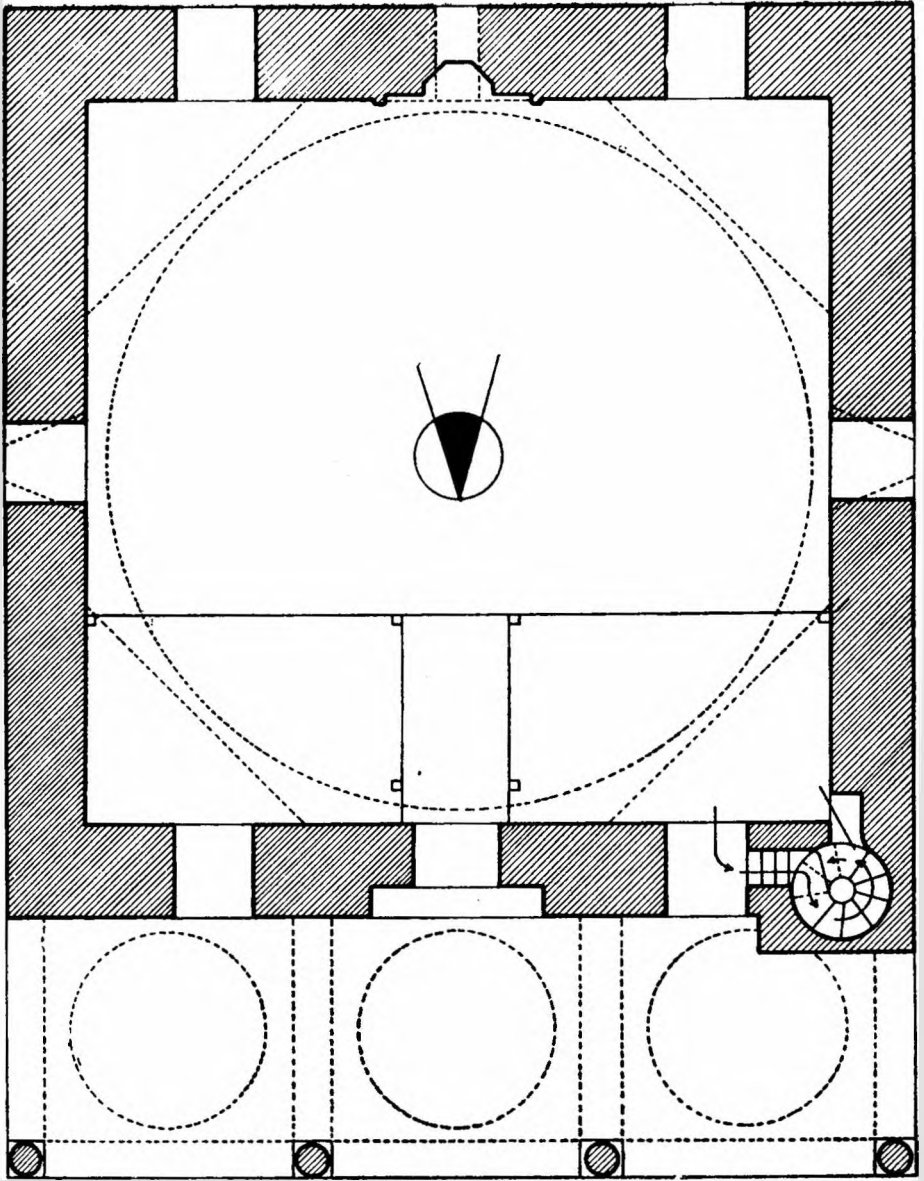
33- Kitabe metni için bk. *ay.es.*, s. 203.

Şekil 7- Pervizoglu Camisi ve Medresesi

R.H.Ü

0 1 2 3 4 5 m

Şekil. 8- Dervişağa Camisi

Res. 10- Gümrük Camisi. Batıdan görünüş.

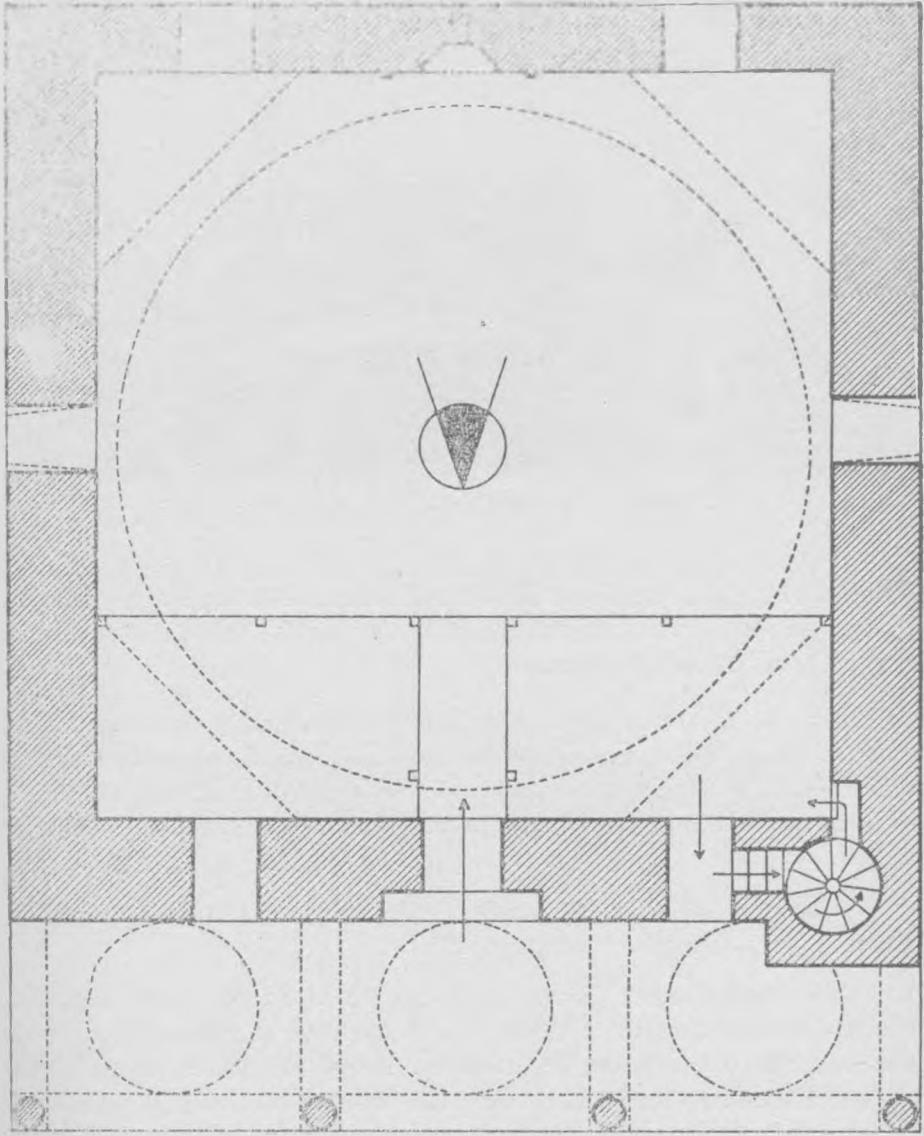
kesme taşlarla inşa edilmiş kaidesi halen ayakta. Minarenin tuğla gövdesi yıkılmıştır. Pencerelelerinden alt sırada yer alanlar, dıştan sivri bir sağır kemerle taçlandırılmıştır.

Cami harimi bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe yuvarlığına geçiş tromplarla sağlanmıştır. Kubbe kasağı üzerine üç adet pencere açılmıştır. Mihrap yağlı boya ile boyanmış olup mukarnaslı bir kavsarası ve iki gömme sütuncuğu vardır. Altı adet ahşap destek üzerine inşa edilmiş mahfeli, harimin kuzey duvarına dayanmaktadır.

Taçkapı üzerindeki kitabeğe göre cami 1130/1717-18 yılında inşa edilmiştir. Banisi, Derviş Ağa Camisi'ni de inşa ettiren Hacı Bektaş oğlu *Derviş Hacı İbrahim*'dir (34).

12- Bakırcı Camisi; Taşhan önünden Pelit Meydanı'na inen yol üzerinde soldadır (Res. 11) (Şek. 10). Bu caminin de son cemaat yeri, dört silindirik sütunun taşıdığı üç kubbe ile örtülüdür. Sütunların mukarnaslı başlıkları vardır. Taçkapı giriş aralığı basık bir kemerle örtülmüş ve bir çift sivri kemerle taçlandırılmıştır.

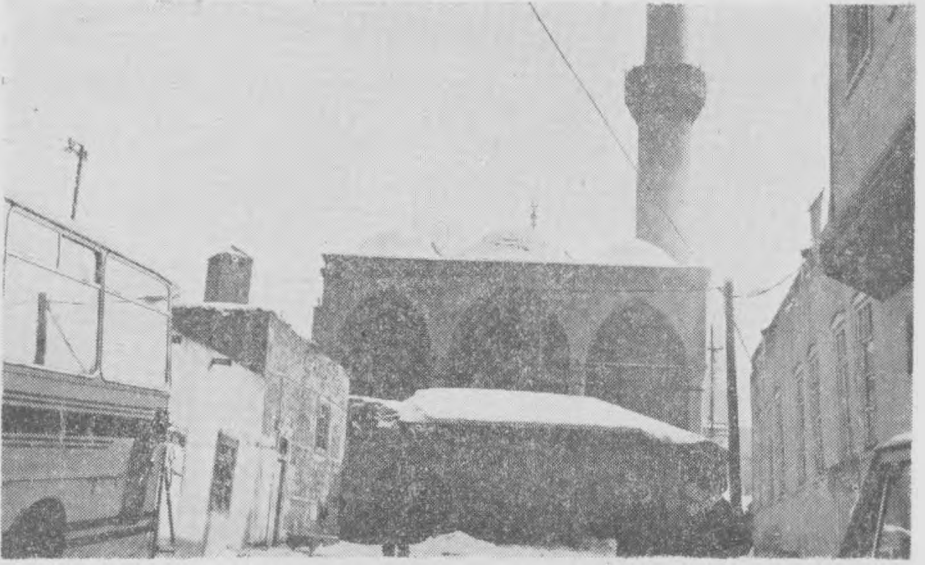
34- Kitabe metni için bk. *ay.es.*, s. 204-205.

R.H.Ü

0 1 2 3 4 5 m

Şekil. 9- Gümrük Camisi

Res. 11- Bakırcı Camisi. Kuzeyden görünüş.

Sivri kemerin tablası üzerinde, altı satırlık türkçe tarih kitabesi yer almaktadır. Kuzey cephesi ve minare kırmızı renkli kanber taş ile, diğer duvarlar kül renkli düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır.

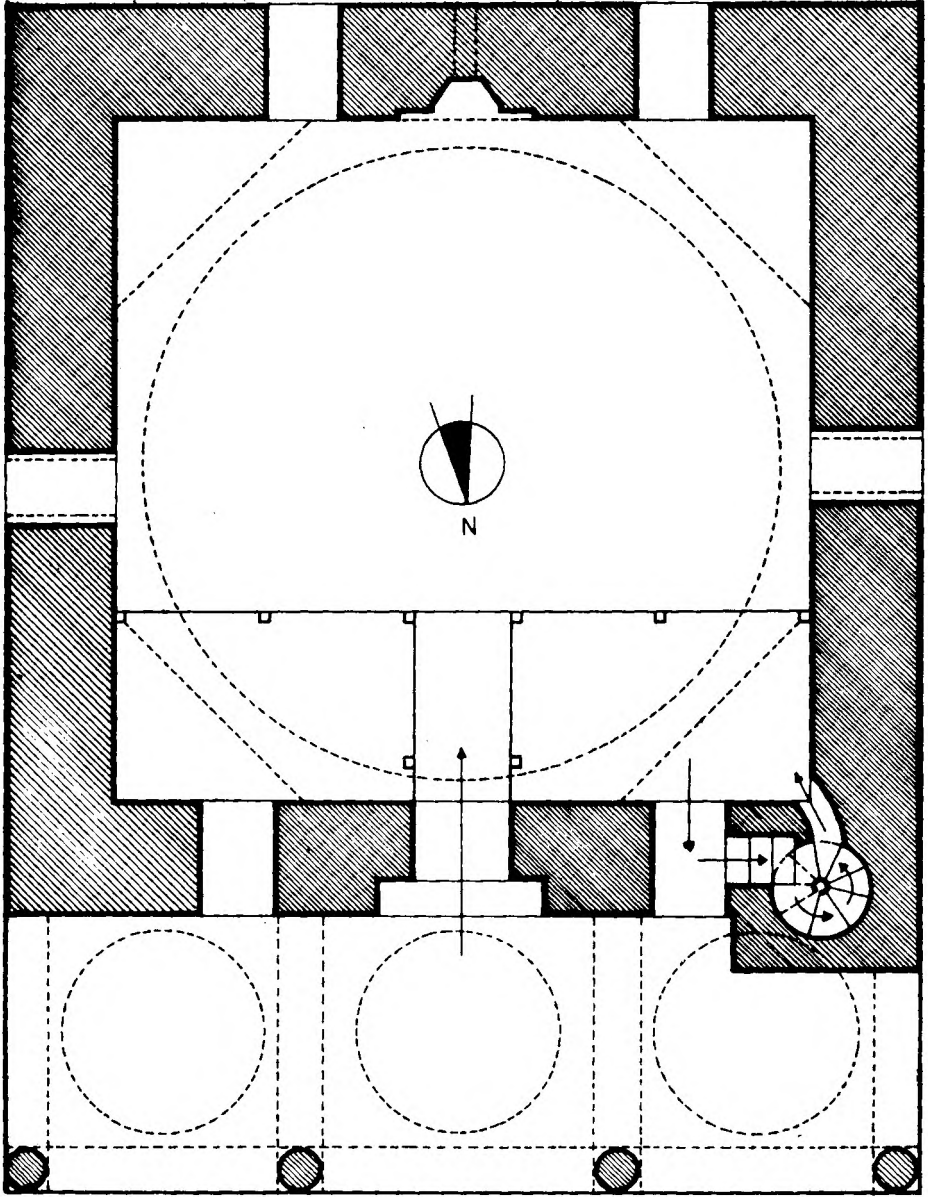
Harim bir kubbe ile örtülü olup kubbe yuvarlağına geçiş tromplarla sağlanmıştır. Mihrap nişinin mukarnaslı bir kavsarası vardır. Kavsara ihata kemeri iki gömme sütuncuk üzerine oturmaktadır. Mihrap ve tromp kemerleri yağlı boya ile boyanmıştır. Altı destek üzerine inşa edilmiş mahfel diğer camilerde olduğu gibi ahşaptır.

Taçkapının üst kısmındaki kitabeye göre cami 1133/1720-21 yılında *Bakırcı Mustafa Ağa* tarafından yaptırılmıştır (35).

13- Narmanlı Camisi: Tebriz Kapısı semtinde, Çifte Minareli Medrese'nin yol aşırı doğusundadır (Res. 12) (Şek. 11). Son cemaat yeri altı taş sütun üzerine oturtulmuş beş küçük kubbe ile örtülüdür. Küçük kubbelerin her biri üstten, çok yüzeysel piramidal birer külahla örtülüdür. Bina'nın tümü değişik tonlarda kül renkli kesme taşlarla kaplanmıştır. Taçkapı giriş aralığı basık bir kemerle örtülmüş, ve bir çift kemerle taçlandırılmıştır. Kemer tablası üzerinde, dört satırlık türkçe bir tarih kitabesi vardır. Alt sıradaki pencereler, Gümrük Camisi'nde olduğu gibi birer sağır kemerle taçlandırılmıştır.

35- Kitabeye metni için bk. *ay.es.*, s. 185-189.

0 1 2 3 4 5 m

8 H Ü

Şekil. 10- Bakırcı Camisi

Res. 12- Narmanlı Camisi. Kuzey-batıdan görünüş.

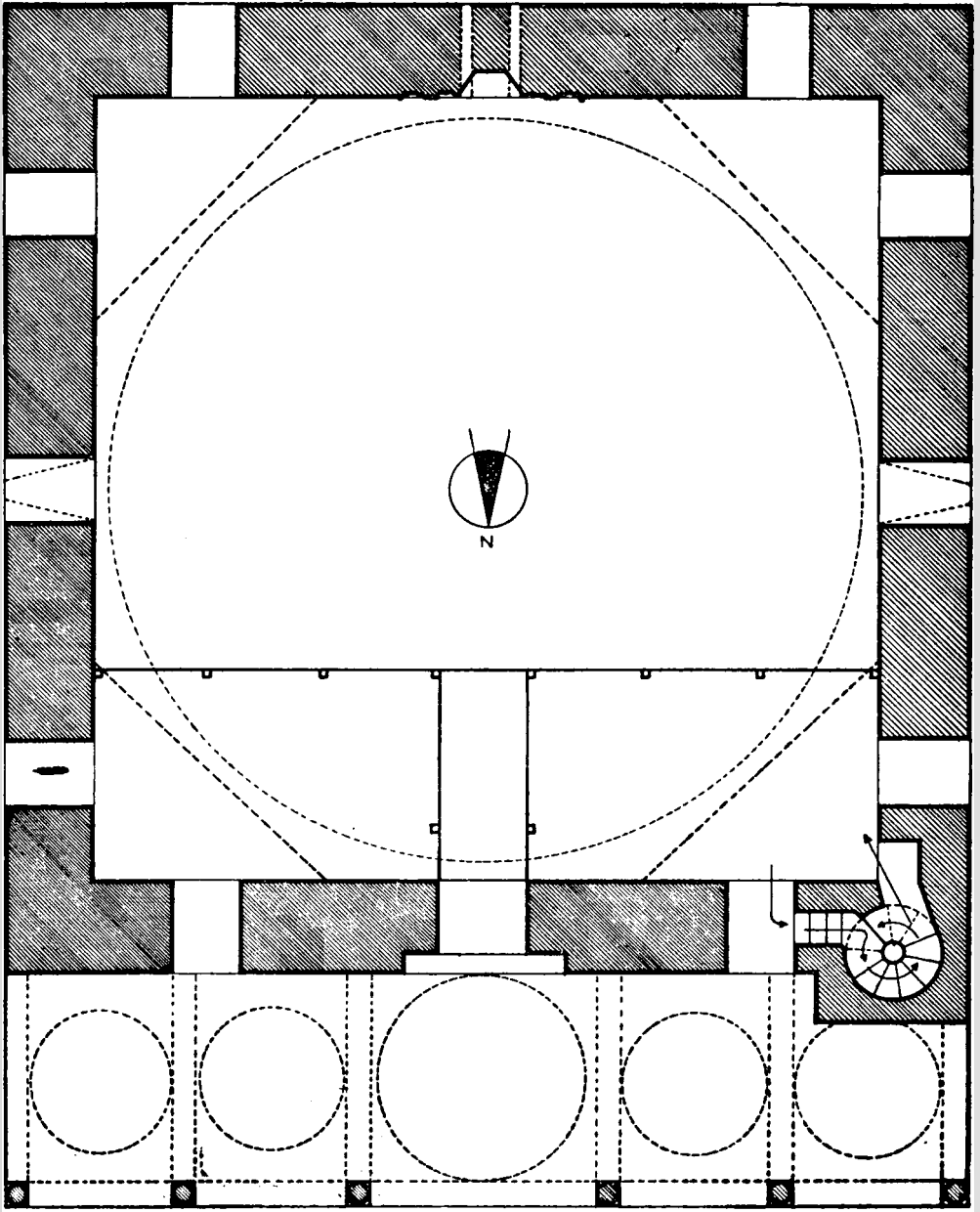
Cami harimi yüksek bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe yuvarlığına geçiş tromplar aracılığı ile sağlanmıştır. Kasnak üzerine çok sayıda (16 adet) pencere açılmıştır. Taş mihrabın mukarnaslı bir kavsarası vardır ve yağlı boya ile boyanmış durumdadır. Sekiz destek üzerinde yükselen mahfel ahşaptır.

Taçkapı üzerindeki inşa kitabesine göre cami 1151/1738-39 yılında *Narmanlı Hacı Yusuf* tarafından inşa ettirilmiştir (36).

14- İbrahim Paşa Camisi: Hükümet Meydanı kenarında, Vilâyet binası ile Taş Anbarlar arasındadır (Res. 13) (Şek. 12). Dış duvarların bütünü düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Ön cephenin ve minarenin taşları penbemsi kırmızı, diğer duvarlarınıki ise kül renklidir. Doğu, batı ve güney duvarlarını tek sıralık bir kırmızı kuşak dolanmaktadır. Dört silindirik taş sütunun ayakta tuttuğu son cemaat yeri içten üç büyük kubbe ile, dıştan da tek bir çatı ile örtülüdür. Sütun başlıkları mukarnaslıdır. Taçkapı nişi fazla derin değildir ve sivri kemerli bir tonoz parçası ile örtülüdür. Taçkapı nişinin köşelerinde, süslü başlıklara sahip iki silindirik gömme sütuncuk vardır. Bir atkı taşı ile örtülü taçkapı aralığının üst kısmına, iki bölüm halinde düzenlenmiş beş satırlık türkçe inşa kitabesi yerleştirilmiştir.

Cami hariminin kare sahası, üstte tromplarla sekizgene dönüştürülmüş, bu kısım üzerine de harimi örten kubbenin dairevi kasnağı yerleştirilmiştir. Kub-

36- Kitabe metni için bk. *ay.es.*, s. 254.

Şekil 11- Narmanlı Camisi

Res. 13- İbrahim Paşa Camisi. Batıdan görünüş.

be kasnağını bir ayet şeridi dolanmaktadır. Beşgen profilli mihrap, duvar sathına nazaran hafif bir çıkıntı teşkil etmektedir. Yağlı boya ile boyanmıştır. Sekiz adet destek üzerinde yükselen mahfel kuzey duvarına yaslanmaktadır.

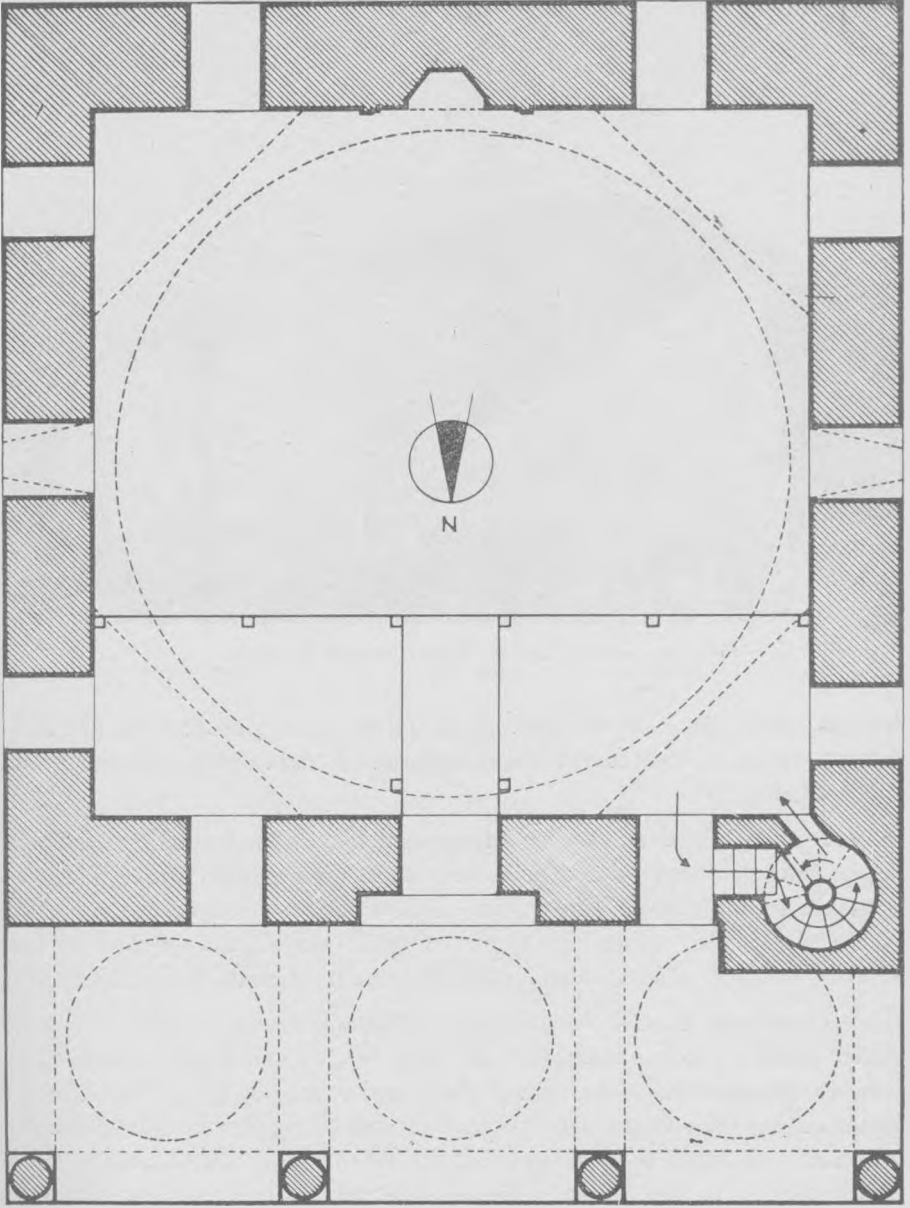
Taçkapı giriş aralığının üst kısımdaki kitabeye göre cami 1161/1748 yılında *İbrahim Edhem Paşa* tarafından inşa ettirilmiştir (37).

15- Şeyhler Camisi: Kendi adı ile anılan mahallede, Şeyhler Medresesi'nin karşısındadır (Res. 14) (Şek. 13). Taçkapı ve pencerelerin pervazları kırmızı kanber taşı, diğer kısımlar ise kül renkli düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Son cemaat yeri, dört silindirik taş sütuna oturan üç kubbe ile örtülüdür. Minare, diğer Erzurum camilerinde olduğu gibi yapının kuzey-batı köşesine yerleştirilmiştir. Sathi taçkapı nişi bir çift sivri kemerle taçlandırılmıştır. Köşelerde, başlıkları süslü iki küçük gömme sütuncuk vardır.

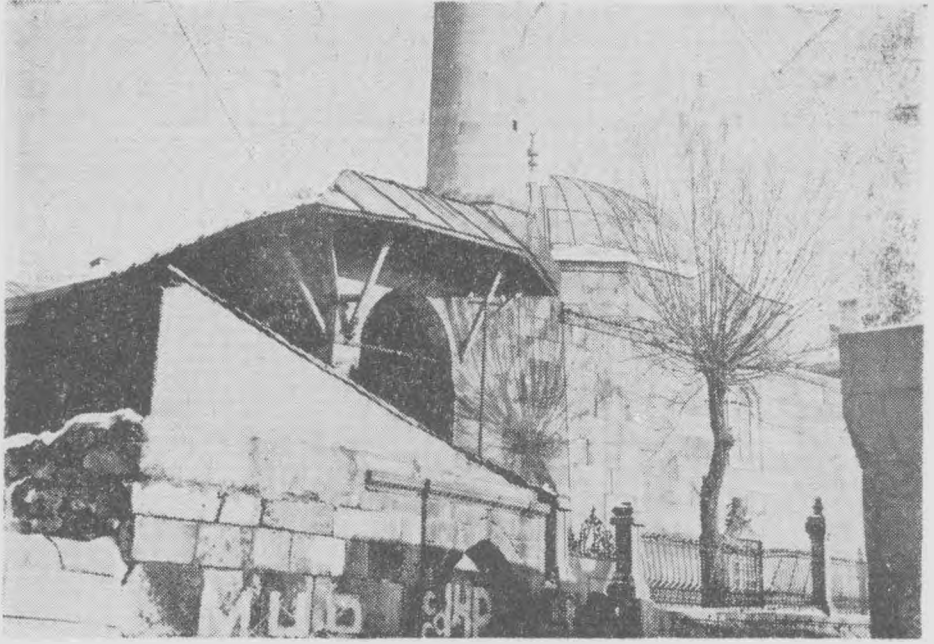
Harimi örten yarım küre şekilli kubbe tromplar üzerine oturmaktadır. İçeride duvarlar üç metre yüksekliğe kadar sıvasız ve badanasızdır. Yağlı boya ile boyanmış olan üçgen profilli mihrabın mukarnaslı bir kavsarası ve iki gömme

37- Taçkapı ve mihrap üzerindeki kitabe metinleri ve camide mevcut madeni eşyalar için bk. *ay.es.*, S.211-215.

Şekil. 12- İbrahim Paşa Camisi

Res. 14- Şeyhler Camisi. Kuzey-batıdan görünüş.

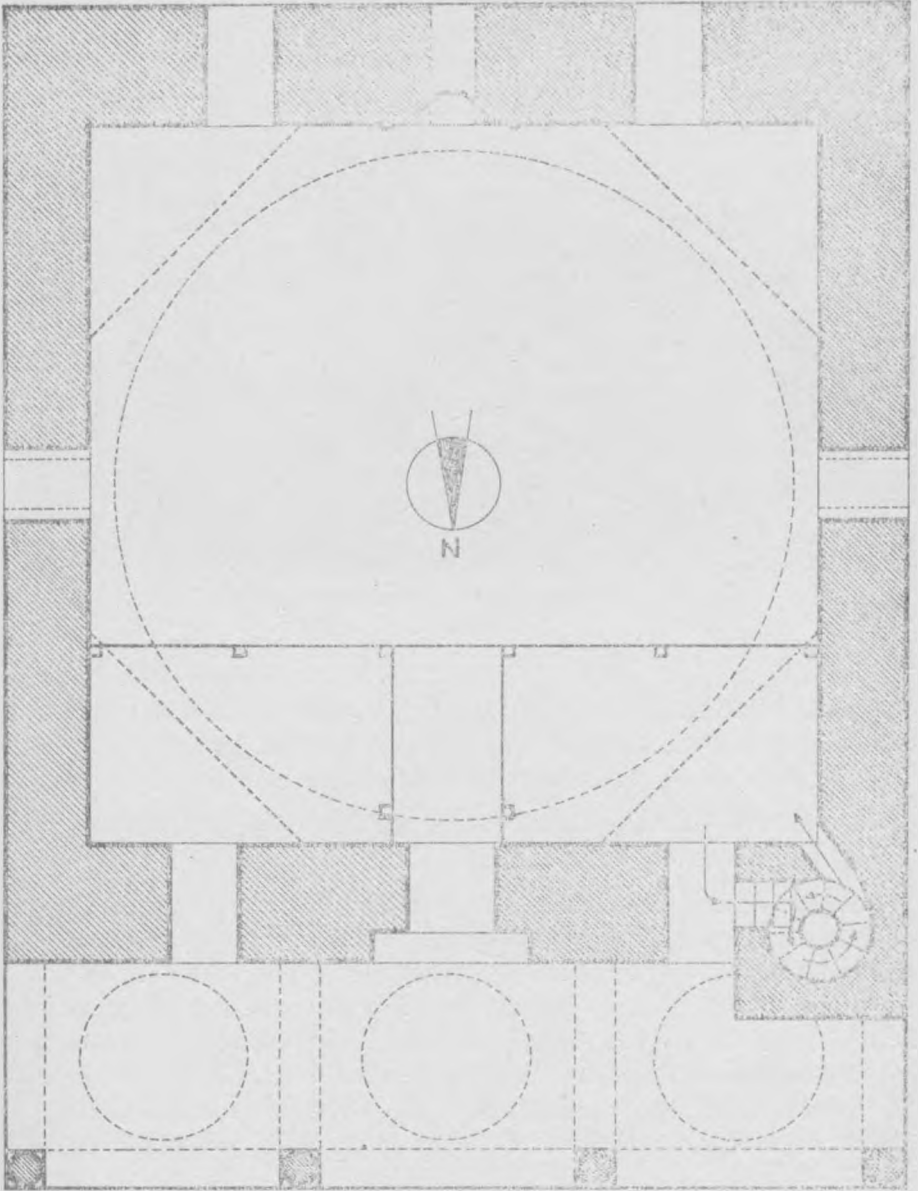
sütuncuğu vardır. Sekiz destek üzerinde yükselen, kuzey duvarına dayalı mahfeli ahşaptır. Harım, iki kademe halinde düzenlenmiş toplam dokuz adet pencereden ışık almaktadır.

Caminin inşa kitabesi yoktur. Minare kaidesinin üst kısmına yerleştirilmiş güneş saatinin yanındaki kitabede, minareyi inşa eden ustanın adı ve inşa tarihi okunmaktadır. Bu kitabeye göre minare, *Fehim* adında bir usta tarafından 1185/1771-72 yılında inşa edilmiştir. Caminin, vakıf kayıtlarına göre 1150-1180/1737-1766 tarihleri arasında inşa edildiği tahmin olunmaktadır (38).

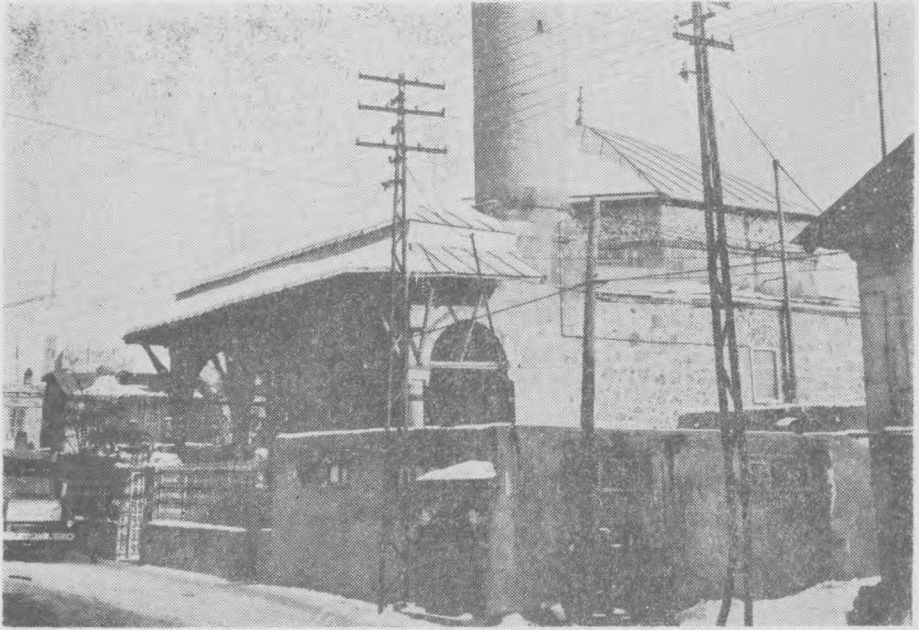
16- Cennetzade Camisi: Aşağı Yoncalık Mahallesi'nde, Taş Anbarlar'ın güneyinden geçen yol üzerindedir (Res. 15) (Şek. 14). Yapının kuzey cephesi düzgün kesme taşlarla, diğer duvarları kırma taşlarla inşa edilmiştir. Kuzey-batı köşesinde yükselen minare tuğladandır. Dört sütunun taşıdığı üç küçük kubbe ile örtülü olan son cemaat yeri dıştan basık ve sade bir çatı ile örtülüdür. Sathi taçkapı nişi bir çift sivri kemerle taçlandırılmıştır. Kemer tablası üzerinde görülen kitabe yeri bugün boştur.

38- İ. H. Konyalı (*a.g.e.*, s. 257), caminin inşa tarihi olarak 1181/1767-68 tarihini vermekte ise de bu kaydı nerede bulunduğunu söylememektedir. Caminin banisi hakkında bilgi için bk. *ay.es.*, s. 256-257.

Şekil. 13- Şeyhler Camisi

Res. 15- Cennetzade Camisi. Kuzey-batıdan görünüş.

Cami harimını örten yarım küre şekilli kubbe, dıştan sekizgen piramidal bir çatı ile örtülmüştür. Kareden kubbe yuvarlağına geçiş tromplar aracılığı ile sağlanmıştır. Kubbe kasnağı üzerinde, kartuşlar içine alınmış ayet şeritleri görülmüyor. Taş mihrap boyasızdır ve basit bir mukarnaslı kavsaraya sahiptir.

Yapının inşa kitabesi yoktur. Vakıf kayıtlarına göre 1200/1785-86 yılında *İsmail Efendi* adında bir zat tarafından inşa ettirilmiştir (39).

Erzurum il merkezinde halen mevcut kubbeli camiler bunlardan ibarettir. Az çok mimari bir kıymetleri olan bu camiler dışında, şehir içinde 30 kadar cami daha vardır. Burada ayrı ayrı üzerinde durmak gereğini duymadığımız bu camilerin son cemaat yerleri ahşap sütunlu, harimleri ahşap bir çatı ile örtülü olup büyük bir kısmı da kırma taşlarla inşa edilmişlerdir. Yapıldıkları tarih sırasına göre bu camilerin belli başlıları şunlardır: *Ayaz Paşa Camisi* (966/1558-59) (40), *Gürcü Mehmet Paşa Camisi* (1058/1648) (41), *Kemhan Camisi* (1064/1653-54) (42), *Yeğen Ağa Camisi* (1072/1661-62) (43), *Kasım Paşa Camisi* (1078/1667-

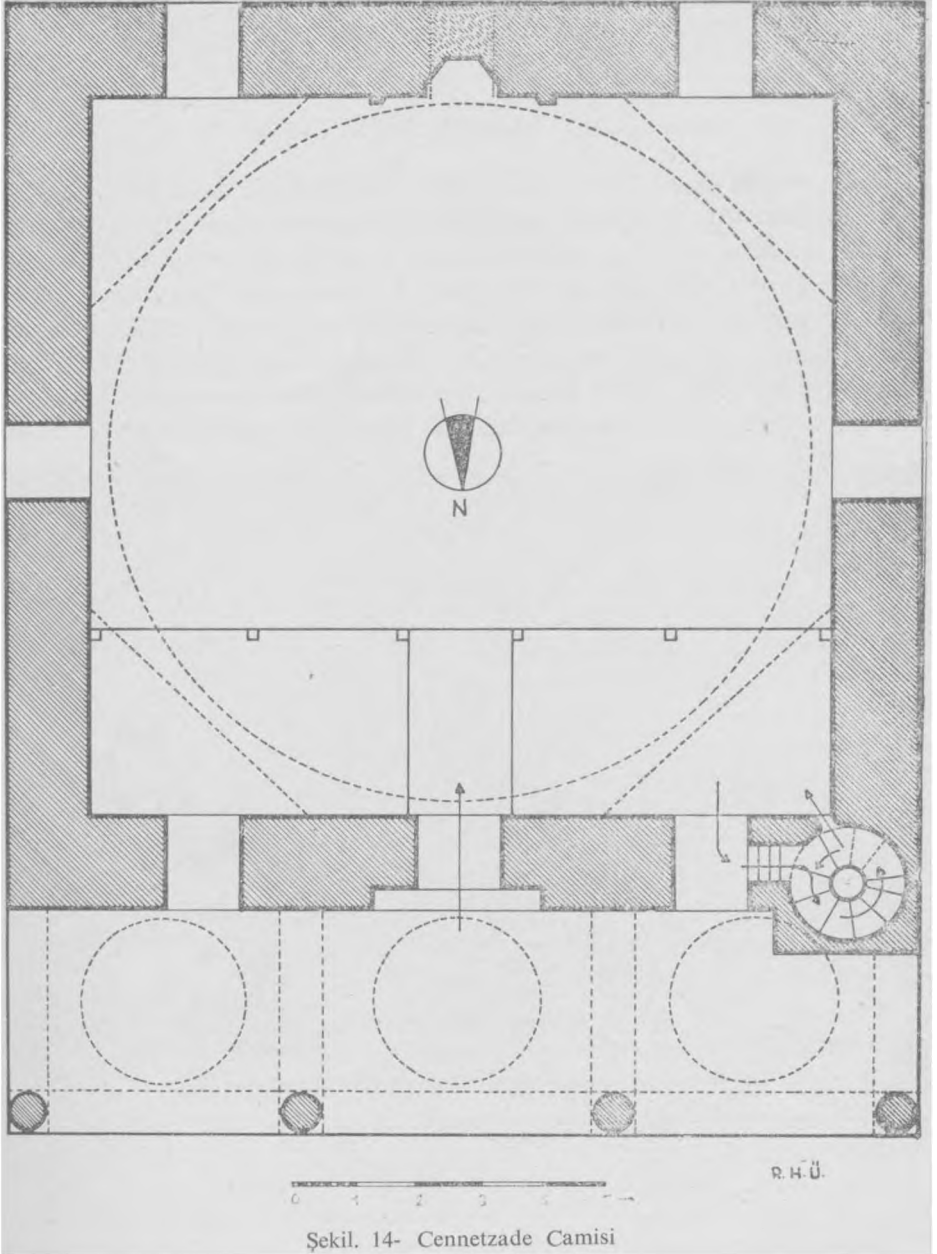
39- Bk. *ay.es.*, s. 199.

40- Bk. *ay.es.*, s. 183-184.

41- Bk. *ay.e.*, s. 207-210.

42- Bk. *ay.es.*, s. 222-223.

43- Bk. *ay.es.*, s. 270-71.

68) (44), *Ali Paşa Camisi* (1105/1693-94) (45), *Zeynel Camisi* (1162/1748) (46), *Kadana Camisi* (1165/1751-52) (47), *Köse Ömer Ağa Camisi* (1185/1771-72) (48), *Mehdi Efendi Camisi* (1210/1795-96) (49) vs.

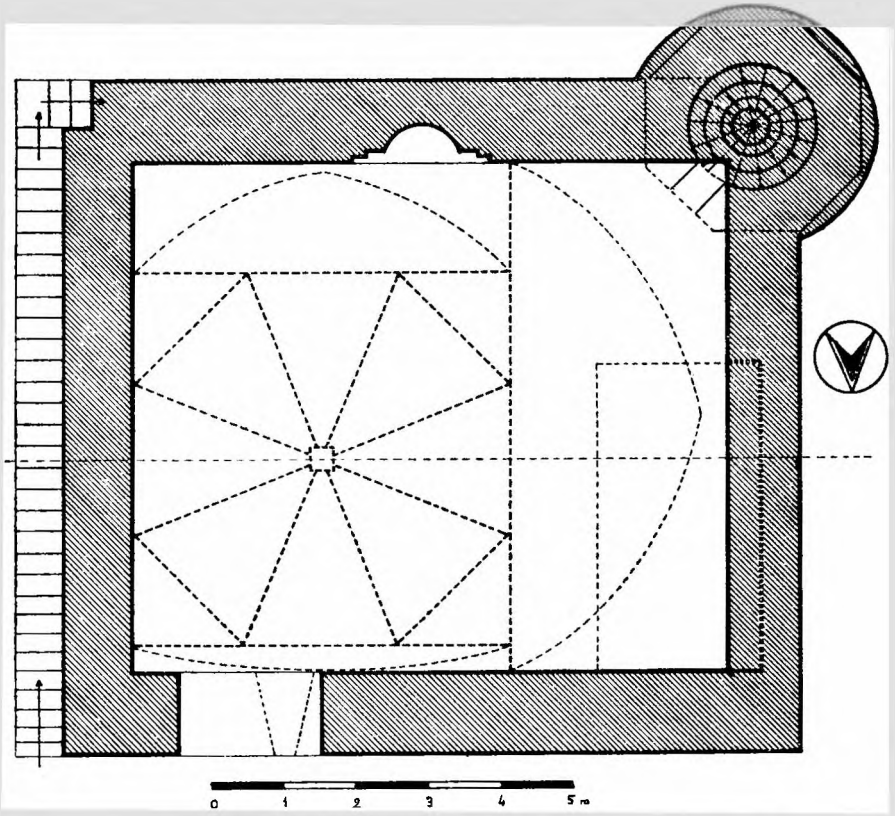
Erzurum İli Dahilindeki Diğer Camiler

Kale Mescidi (İspir) : İspir Kalesi içinde, güneydeki sur duvarlarına dayalıdır (Res. 16) (Şek. 15). Yapı halen cami olarak kullanılmakla birlikte hayli harap durumdadır. İçten ve dıştan düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Güney-batı köşesinde, kale burçlarından biri üzerinde yükselen taştan bir minaresi vardır. Dıştan, yapının doğu duvarına dayalı taş merdivenlerle çatıya çıkılmaktadır. Minarenin giriş kapısı çatıya açılıyor. Çatı üzerinde, kuzey-güney doğrultusunda uzanan tonozlu mahzenin ne amaçla inşa edildiği bilinmemektedir. Bugün üst kısmı harap olmuş minarenin dört kademeli bir gövdesi vardır. En altta temel gö-

Res. 16- Kale Mescidi (İspir) Batıdan görünüş. (Foto H. Akal).

- 44- Bk. *ay.es.*, s. 221-222.
- 45- Bk. *ay.es.*, s. 180-182.
- 46- Bk. *ay.es.*, s. 271-272.
- 47- Bk. *ay.es.*, s. 218-219.
- 48- Bk. *ay.es.*, I. 225-226.
- 49- Bk. *ay.es.*, s. 248-250.

Şekil. 15- İspir Kale Mescidi

revi gören kale burcu, onun üzerinde cami ile birlikte inşa edildiğini tahmin ettiğimiz silindirik küp kısmı, onun üzerinde daha sonraki tarihlerde yapılmış olması gereken sekizgen bir gövde, ve nihayet en üstte tuğladan nisbetsiz bir ek bulunmaktadır.

Caminin küçük taçkapisının bugün sadece üst kısmı ayakta. Altta söge taşları ile kavsaranın mukarnasları dökülmüştür. Kalan kısımlardan edinilen bilgiye göre taçkapı, maiil kesimli mepladan dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Mukarnaslı kavsara, düz bir silmeden meydana getirilmiş bir sivri sağır kemerle ihata edilmiştir. Köşelerde gömme sütuncuk bulunup bulunmadığı hakkında bir fikir edinilememektedir.

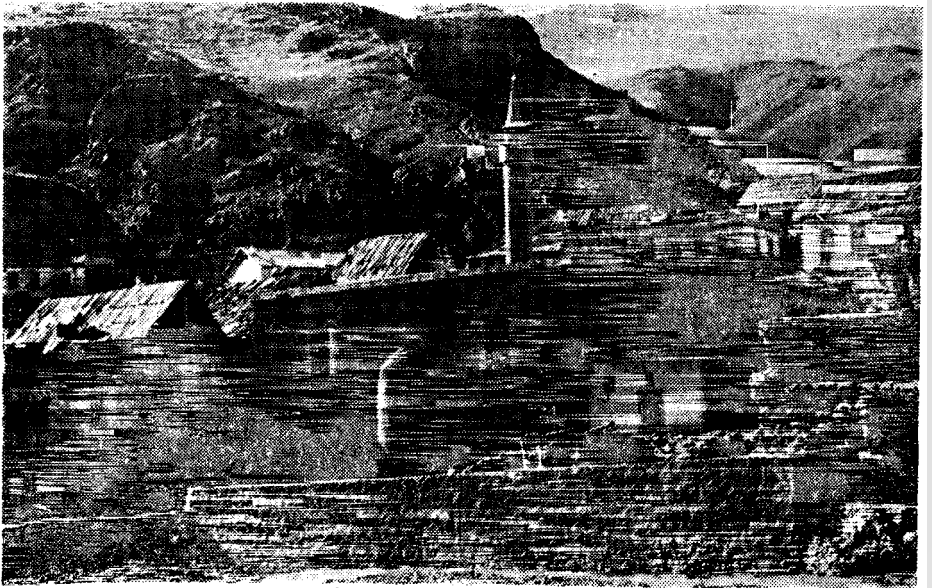
Dikdörtgen cami harimi, çatı örtüsü yönünden üç bölüme ayrılmıştır. Kuzey-doğu köşesine rastlayan kare saha, içten sekiz dilimli bir kubbe ile; bu saha batısında kalan kısım doğu-batı yönünde uzanan sivri kemerli bir tonozla; güney-doğu köşesinde kalan kısım da kuzey-güney yönünde uzanan yine sivri kemerli bir

tonozla örtülüdür. Kare sahadan kubbenin sekizgenine geçiş, mukarnaslı tromplar aracılığı ile elde edilmiştir. Kubbe kasnağının hemen altına, doğu ve batı yüzlerine birer dizi mukarnas şerit konulmuştur. Ayrıca bir dizi silme kubbe kasnağını dolanmaktadır. Mihrap nişi yarım daire profilli olup sadedir. Bir çift düz silme nişi çerçevelemektedir.

İçerideki sekizgen kubbeyi, dışta sekizgen yüksek bir kasnak üzerine oturan piramidal bir çatı örtmektedir. Kasnağa açılmış dört pencere ve biri giriş kapısı aralığının üst kısmına, diğeri de kible duvarına yerleştirilmiş iki adet içe doğru genişleyen ışıklık harimi aydınlatmaktadır.

Mescid inşa tarzı, harimi örten piradimal külahı ve mukarnasları ile Erzurum Kale Mescidi'ni yakından hatırlatmaktadır. İspir'de korunmakta olan ve bu camiden getirildiği söylenen kitabenin buraya ait olduğu şüphelidir (50). Bir benzerini tanımadığımız planı bir deneme niteliği taşımaktadır. Bu nedenlerle yapının XIII. yüzyıl başlarında inşa edildiği söylenebilir.

Çarşı Camisi (İspir): Bina bugünkü şekli ile bir mimari kıymetten yoksundur (Res. 17). Muhtelif devirlerde onarım görmüş, son olarak 60 yıl kadar önce de çatısı tamamen açılarak yeniden inşa edilmiştir (51). Tek ilgi çekici yönü, tarihsiz ol-

Res. 17- Çarşı Camisi (İspir). Güney-doğudan görünüş. (Foto H. Akal).

50- Bk. *ay.es.*, s. 506.

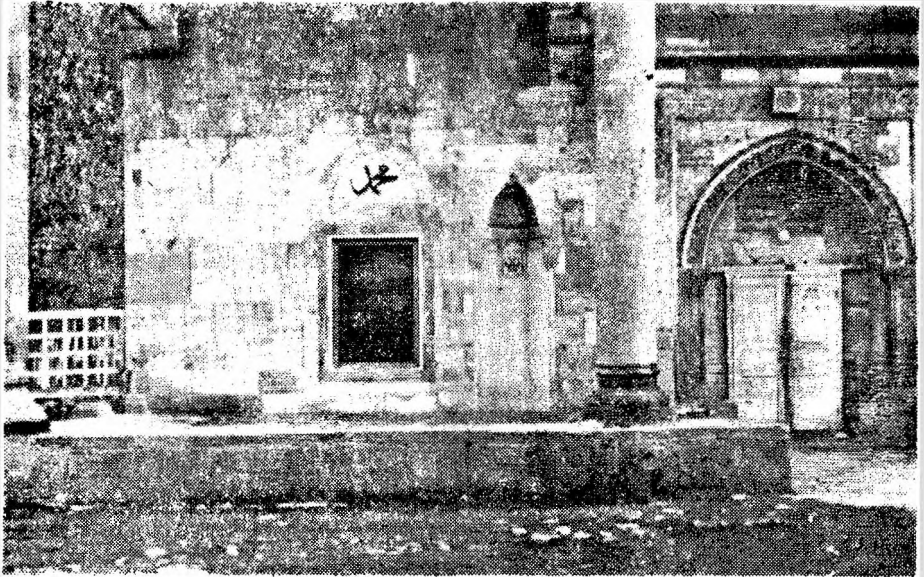
51- Bk. *ay.es.*, s. 508.

makla birlikte kitabesinin günümüze kadar gelebilmiş olmasıdır. Kitabeye göre ilk yapı, Sultan Muğiseddin Tuğrul Şah adına *Emir Atabey Erdemşah* tarafından inşa ettirilmiştir. Tuğrul Şah 597/1200-1201 den 622/1225 e kadar Erzurum'da emirlik ettiğine göre cami de bu tarihler arasında inşa edilmiş olmalıdır (52).

Arslan Paşa Camisi (Oltu): Oltu çayı kenarında, şehrin içindedir (Res. 18). Yapının bütünü düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Son cemaat yeri dört silindirik taş sütunun ayakta tuttuğu üç kubbe ile örtülüdür. Dıştan, müstakil birer piramidal külah kübeleri örtmektedir. Son cemaat yerine açılan iki pencere ile taçkapı arasına birer mihrap inşa edilmiş olup mihrapların ikisi de mukarnas kavsaralıdır. Dikdörtgen bir tezyini çerçeve içine alınmış olan taçkapının kavsarası sivri kemerli bir tonoz parçasından ibarettir. Köşelerde, başlıkları ve gövdeleri süslü birer gömme sütuncuk görülüyor.

Harim, tromplar üzerine oturan bir kubbe ile kapatılmıştır. Kubbe dıştan piramidal sekizgen bir çatı ile örtülüdür. Harim, kubbe eteğinde dört, duvarlar üzerinde de sekiz pencereden ışık almaktadır. Mukarnas kavsaralı mihrap nişi nisbetsiz uzunluktadır ve yağlı boya ile boyanmıştır. Mihrabı çerçeveleyen bir geometrik süsleme şeridi göze çarpmaktadır.

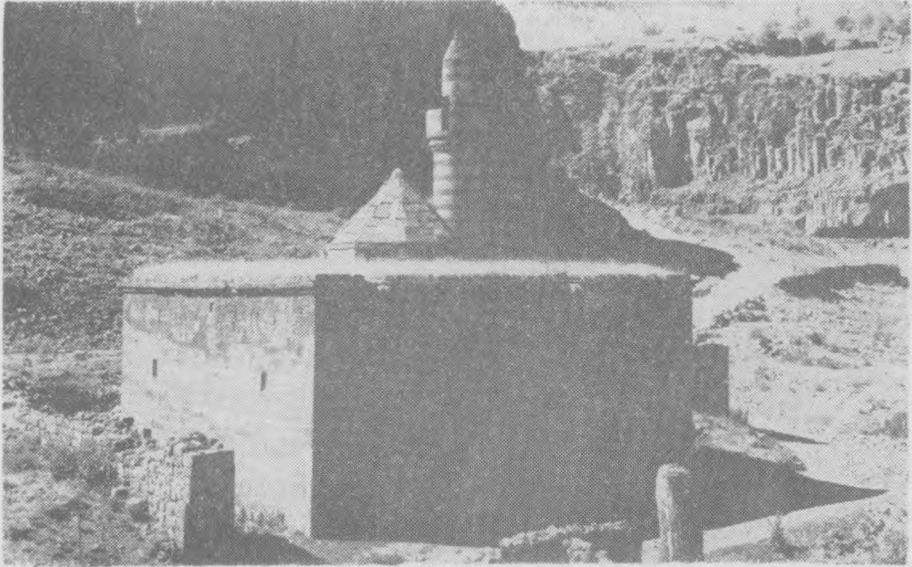
Rel. 18- Arslan Paşa Camisi (Oltu). Taçkapı ve son cemaat yerindeki iki mihraptan doğudaki (Foto H. Akal).

Cami, iki inşa kitabesine göre 1075 '1664-65 yılında *Arslan Paşa* adında bir zat tarafından inşa ettirilmiştir (53).

Ulu Cami (Hınıs): İçten ve dıştan düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır (Res. 19). Kare planlı bir yapıdır. Son cemaat yeri yoktur. Yapının kuzey-batı köşesine inşa edilmiş kesme taş minare, münavebe ile iki renkli taş kullanılarak tezyin edilmiştir. Çatı dıştan düzdür ve toprak örtülüdür. Ortada, sekizgen bir kasnak üzerinde piramidal bir külah yükselmektedir. Taçkapının hiçbir özelliği yoktur. Kaval silmelerden bir çerçeve, üst kısımda sivri bir kemer meydana getirmektedir. Silmeler arasına, soysuzlaşmış örneklerle sahip iki nebati pano yerleştirilmiştir.

Cami harimi dokuz küçük kubbe ile örtülüdür. Merkezdeki kubbe diğerlerinden daha yüksektir. Pandantifler aracılığı ile dört adet taş sütun üzerine oturmaktadır. Dıştan, çatı üstünde görülen piramidal külah bu kubbeyi örtmektedir. Cami toplam yedi adet pencereden ışık almaktadır. Kubbe kasnağındaki dört ışık penceresi sonradan örülmüştür. Yağlı boya ile boyanmış taş mihrabın belirgin bir özelliği yoktur.

Vakıf kayıtlarına göre cami 1734 yılında *Alaaddin Bey* tarafından inşa ettirilmiştir (54).

Res. 19- Hınıs Ulu Camisi. Güney-doğudan görünüş. (Foto H. Akarı).

53- Yapı hakkında daha fazla bilgi ve kitabe metinleri için bk. *ay.es.*, s. 520-523.

54- İ. H. Konyalı (*a.g.e.*, s. 501) caminin 1734 yılında, Muş beylerinden *Alâaddin* tarafından yaptırıldığının kendisine gönderilen kayıt suretlerinden anlaşıldığını kaydetmekte, fakat bu kayıt suretlerinin kimden ve nereden temin edildiğini belirtmemektedir.

Bardız Camisi: Düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Minaresi tuğladandır (Res. 20). Kuzey cephesinde halen görülen konsollar, yıkılan son cemaat yerinin kalıntılarıdır. Bu yüze açılan giriş kapısının sathi bir nişi vardır. Silmelerden dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış, sivri bir kemerle taçlandırılmıştır. Kemer ayakları mukarnas konsollar üzerine oturmaktadır. Taçkapının iki yanına bozuk mukarnasları olan iki mihrap inşa edilmiştir. Harimi örtün tek kubbe dıştan sekizgen bir kasnak üzerine oturmaktadır. Kubbeyi örtün kurşun kaplı çatı da sekiz dilimlidir. Kubbe kasnağı üzerine sekiz adet, duvarlara da beş adet pencere açılmıştır. Kubbe, tromplar üzerine oturmaktadır. Taş mihrabın kavrasa mukarnasları, son cemaat yerindekiler gibi bozuktur. Alışılmamış şekillere sahip konsollar, köşe sütuncuklarına başlık vazifesi görmektedir.

Mevcut kitabelerine göre cami 1161/1748 yılında inşa edilmiştir (55).

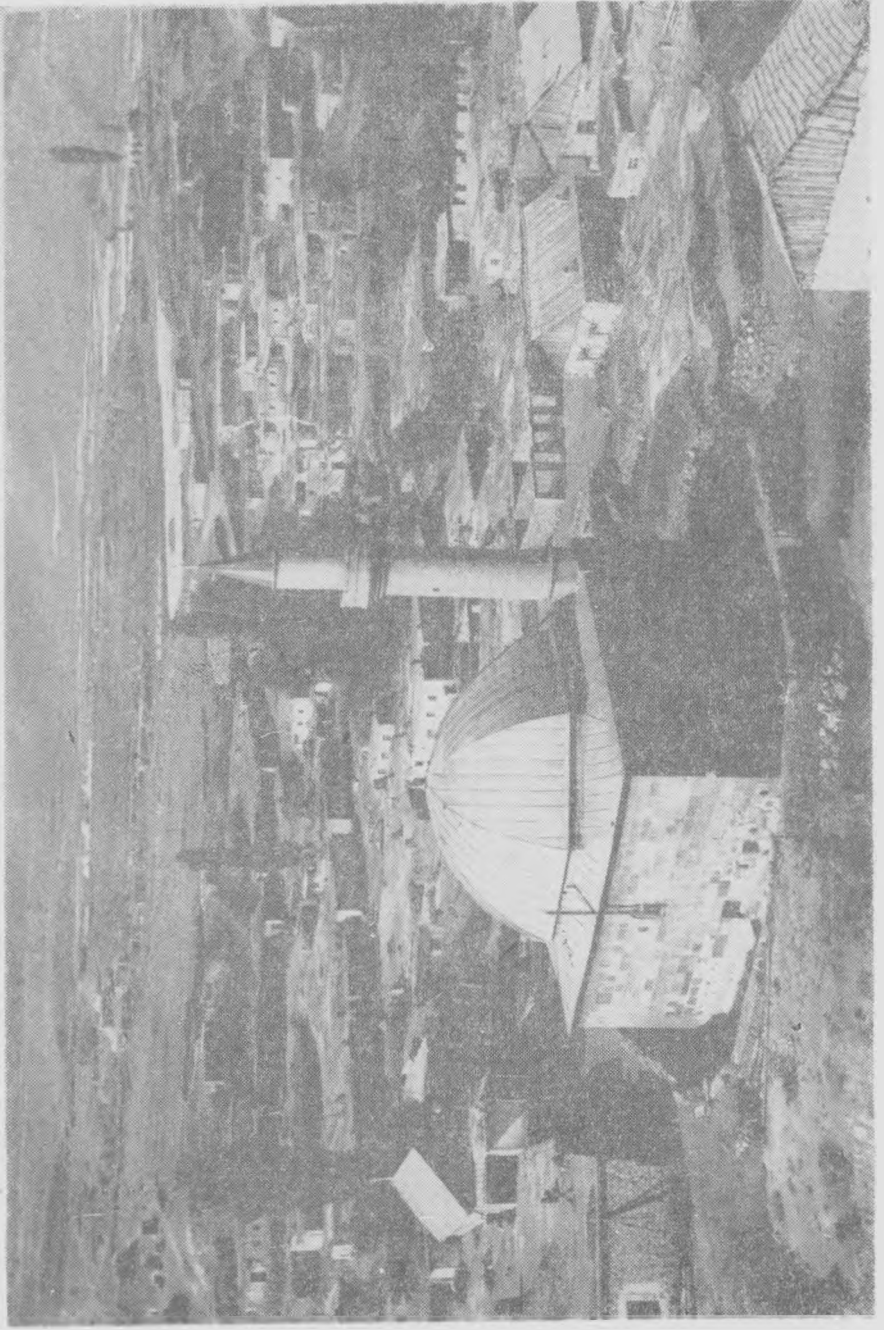
MEDRESELER (İl merkezi)

1- Çifte Minareli Medrese: Tebriz kapısı semtinde, eski şehrin kapılarından birinin yakınındadır (Res. 21). Doğu yönünden, vaktiyle şehri ihata eden sur duvarına bitişik durumdadır. Ana hatlarıyla dikdörtgen olan planındaki çarpıklık da bundan ileri gelmektedir (Şek. 16). Dört eyvanlı, açık avululu medreseler grubundandır. İki katlıdır. Her iki katta da medrese hücreleri yer almaktadır. Cephede, taçkapının iki yanında, yarım daire profilli iki payanda vardır. Taçkapı, geometrik ve nebati örneklerle süslenmiş olup iki köşesinde, şerefelerine kadar yıkılmış iki tuğla minare yükselmektedir. Minareler, sırlı ve sırsız tuğlalar münavebe ile sıralanarak tezyin edilmişlerdir. Taçkapı çıkıntılarının cephelerinde birer, yan yüzlerinde de birer adet olmak üzere dört adet pano içinde, bir palmiye, çift başlı bir kartal ve bir çift ejder motifi görülmektedir (Res. 22).

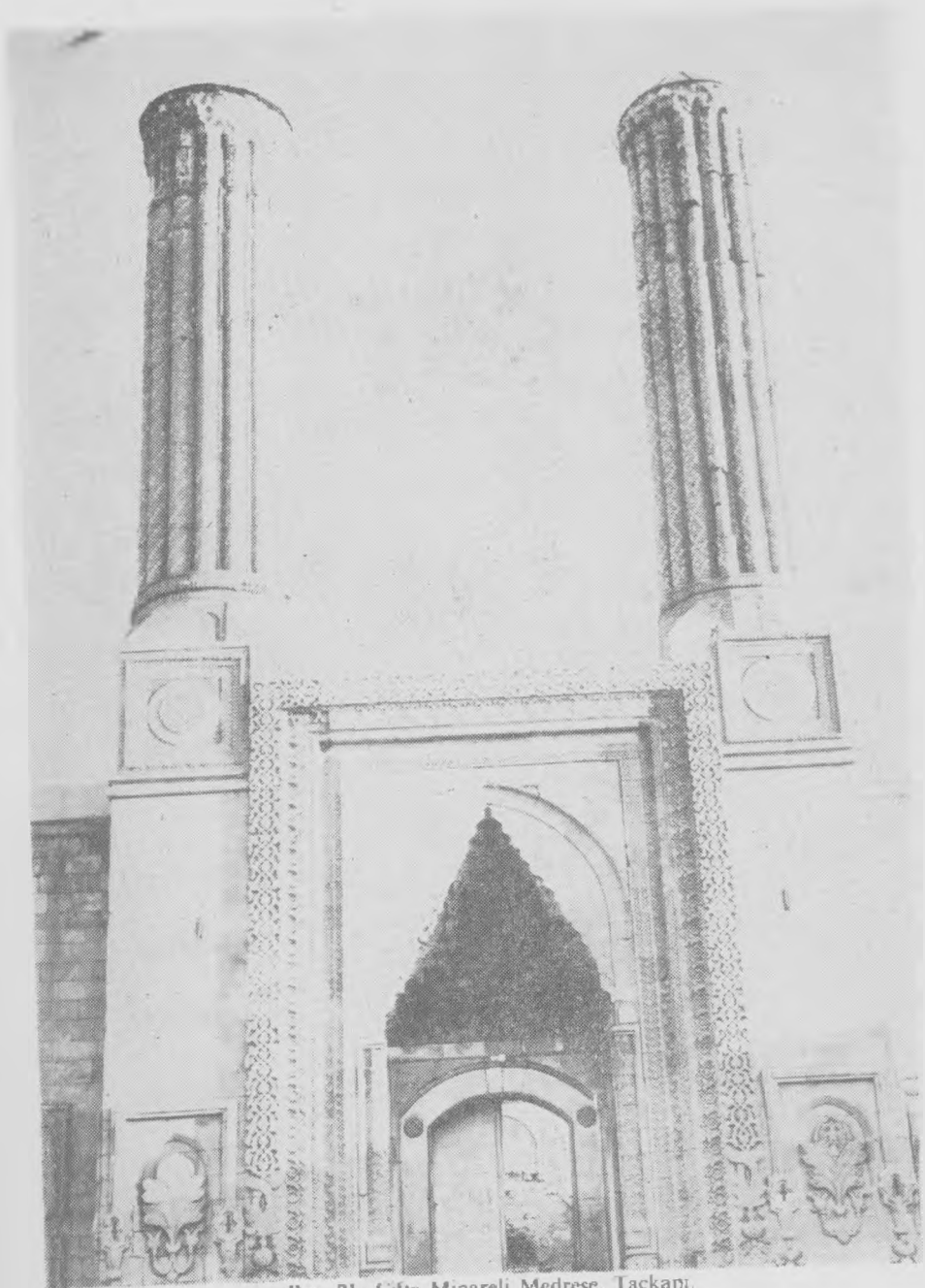
Binanın en geniş ve en uzun eyvanı olan güney eyvanının tonozu çökmüştür. Eyvanın yan duvarlarında kullanılan taşlarla, binanın geri kalan kısmında kullanılan taşlar, gerek cins gerekse ebat bakımından birbirinden farklıdır. Bu farklı malzeme ve işçilik, binanın bu kısmının diğer kısımlara kıyasla daha önce inşa edilmiş olduğu, künbedle diğer kısımların sonradan binaya ilâve olunduğu kanaatini uyardırmaktadır (57). Güney eyvanının nihayetine yerleştirilmiş olan künbetin mumyalığı haçvari, gövdesi ise poligonal planlıdır. Gövdenin dış yüzü gibi iç yüzü de kemerlemeler dizisi, geometrik ve nebati şeritler ve sağır nişlerle süslenmiştir. Kubbe eteğine kadar mermerle kaplı olan künbetin iç kısmındaki tezyinat, binanın diğer kısımlarındaki tezyinata kıyasla bariz farklar gösterir. Yapının diğer kısımlarındaki süslemeler kabartma olarak, künbet içindeki şeritler ise oyula-

55- Kitabe metni için bk. *ay.es.*, s. 525-527.

57- S.K.Yetkin, *İslam Mimarisi*, Ankara, 1959, s. 182-183.

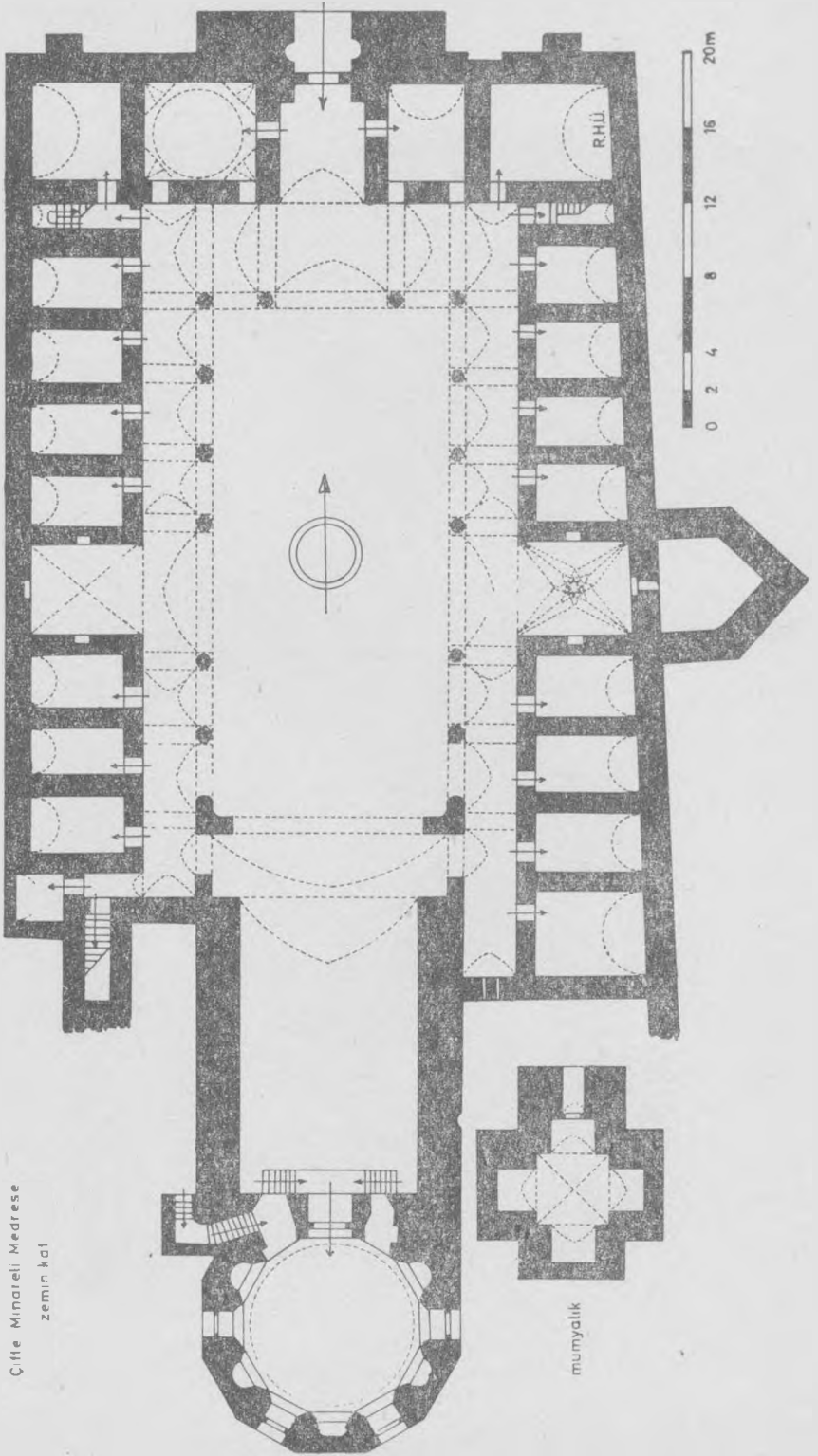

Res. 20- Bardız Camisi, Kuzey-doğudan görünüş, (Foto H. Akal).

Res. 21- Çifte Minareli Medrese. Taçkapı.

Çifte Minareli Medrese
zemin kat

Şekil 16- Çifte Minareli Medrese. Zemin Kat Planı

Res. 22- Çifte Minareli Medrese taçkapısının batı çıkıntısındaki pano.

rak işlenmiştir. Bu husus, künbetin diğer kısımlarla birlikte inşa edilmemiş olduğuna delâlet eder.

Revak kemerlerinin dış yüzleri, alt kat hücre giriş kapılarından bazıları, doğu ve batı eyvanları içindeki pencere pervazları değişik örneklerle süslenmiştir. Taçkapıdaki dört panodan üçünün, hücre kapılarındaki şeritlerden hemen hepsinin yarım bırakılmış olması, yapının tamamlanmamış olduğunu göstermektedir. Her iki katta da hücre tonozları yuvarlak kemerli olup kırma taşlarla örülmüşlerdir.

Medresenin, güney eyvanın doğu ve batısında kalan kısımları bugün tamamen ortadan kalkmış durumdadır. Buradaki hücrelerin durumu hakkında kesin bir fikir yürütmek mümkün değildir. Bu kesimin planı, yapılması düşünülen kazılar sonucunda öğrenilebilecektir.

Medresenin ikinci katı, dört eyvan arasında kalan dört bağımsız grup halinde tanzim edilmiştir (Şek.17). Alt kata inmeden bir bölümden diğerine geçmek mümkün değildir. İkinci kat hücreleri de alt kattakiler gibi dikdörtgen planlı olup kırma taşlarla örülmüş birer beşik tonozla örtülüdürler. Alt kat hücre kapılarında görülen çok değişik şekiller ve süslemeler üst kattakiler de görülmez (58).

Yapının inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. İlk defa Journal Asiatique'de neşredilen, sonradan muhtelif yazarlar tarafından istinsah edilen farsça bir kitabede (59), 351/962 tarihi zikredilmiştir. Kimsenin görmediği bir kitabenin kopyası olduğu yazarı tarafından öne sürülen bu metin, türlü şekilde açıklanmış ve tadil edilmek istenmişse de, medresenin bu tarihte inşa edilmiş olabileceğini kabul etmek mümkün değildir. A. Ş. Beygu, arşiv kayıtlarında bulunduğu bir nota istinaden, medresenin 651/1253 yılında inşa edilmiş olabileceğini ileri sürüyor (60). Vakıf kayıtlarındaki bilgilerin çoğu zaman halk ağzından derlenmiş söylentilere dayandığı göz önünde bulundurulursa yazarın rastladığı bu bilgiye de kesin bir kaynak nazarı ile bakmanın mümkün olmadığı görülecektir. Süsleme özellikleri ve bazı küçük mimari ayrıntı göz önüne alınırsa yapının 1250 tarihinden önce inşa edilmiş olamayacağı söylenebilir. Maamafih bu tarih yine aynı nedenlerden ötürü 1275 den öteye de götürülemez. Böylece bu medresenin 1250-1275 tarihleri arasında inşa edilmiş olduğunu söylemek en ihtiyatlı yol olacaktır (61).

2- Yakutiye Medresesi: Cumhuriyet Caddesi üzerindedir (Res 23). Caddeden görülmesine engel olan binalar son yıllarda yıktırılmıştır. Cephesini halen askeri

58- Alt kat kapılarının şematik dispozisyonları için bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 67-70.

59- Belin, *Extrait du Journal d'un voyage de Paris à Erzurum*, Journal Asiatique, IV è. série, C.XIX, s. 365-378.

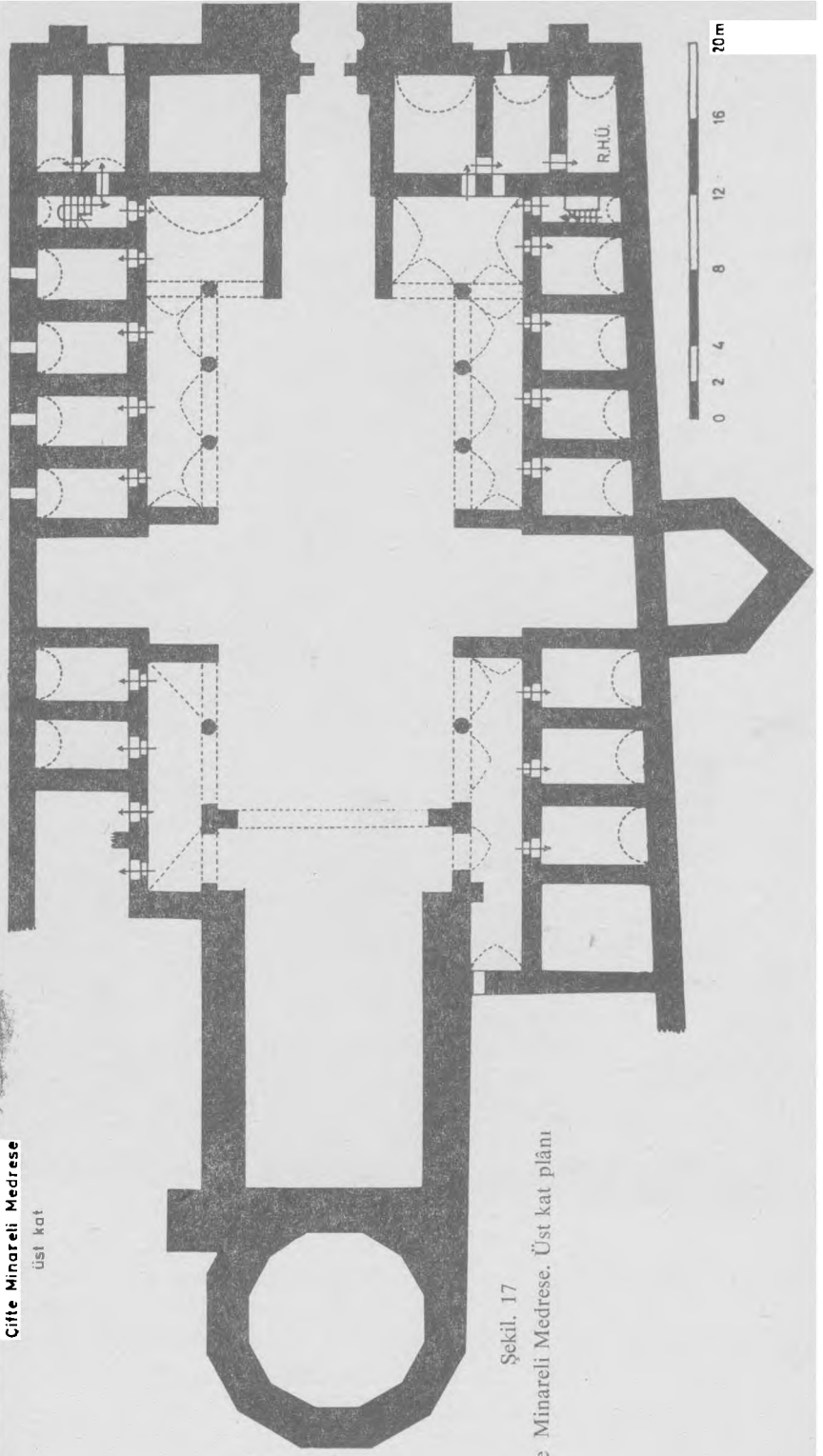
60- A.Ş. Beygu, *a.g.e.*, s. 128-130.

61- Daha fazla bilgi için bk, R.H.Ünal, *a.g.e.*, s. 58-101; A. Kuran *a.g.e.*, s. 116-124; M. Sözen, *Anadolu Medrese.eri I*, İstanbul 1970, s. 64-74; H. Karamağaralı, *a.g.e.*, s. 209-247.

Çifte Minareli Medrese

üst kat

Şekil. 17

Çifte Minareli Medrese. Üst kat planı

Res. 23- Yakutiye Medresesi. Taşkent.

binalar kapamaktadır. Özellikle cephede toprak seviyesi yükselmiş, yapının girişi çukurda kalmıştır.

Taçkapı, cephenin tam ortasında yer almaktadır. Cephenin iki köşesine, kesme taştan iki silindirik istinat kulesi yerleştirilmiştir. Bu kulelelerden sağdaki üzerinde, bugün şerefesine kadar yıkık olan tuğla bir minare yükselmektedir. Sağdaki kulenin de ikinci bir minareye kaide teşkil ettiği, sonradan yıkılan minarenin yeniden inşa edilmeyip, kalan kısımlarının da sökülerek kulenin bugünkü halini aldığı tahmin edilebilir. İran'da, özellikle İlhanlılar devrinde inşa edilmiş iki minareli taçkapılar, bu düzendeki binaların Türkiye dışındaki temsilcileridir.

Son zamanlarda üzeri betonarme bir külahla örülen minarenin gövdesi, aynen Çifte Minareli Medrese'de olduğu gibi, sırlı ve sırsız tuğlalar münavebe ile kullanılarak süslenmiştir. Sırlı tuğlalar arasında patlıcan moru ve firuze renkleri göze çarpar.

Yapı, dört eyvanlı kapalı avlulu medreseler gurubundandır (62). Orta avlu Ulu Caminin yıkılan kubbesini andıran mukarnaslı bir kubbe ile örtülüdür. Eyvanlar arasındaki sahada medrese hücreleri yer almaktadır. Doğu eyvanının sol tarafındaki hücreden, eyvan nihayetine yerleştirilmiş olan künbete geçilmektedir. Künbetin cenazeliği kare, gövdesi poligonaldır. Taçkapı süslemeleri derince oyulmuş palmet ve rumilerden teşekkül etmekte, ve barok bir intiba bırakmaktadır. Taçkapı çıkıntılarının yan yüzlerine yerleştirilmiş iki panodan her birinde iki pars, çift başlı bir kartal ve bir palmye figürü vardır (63). Medresenin gerek süsleme, gerekse dispozisyon bakımından Çifte Mihareli Medrese'nin bir kopyası olduğu söylenebilir.

Taçkapı kavsarasının alt kısmında, ana nişin üç yüzünü dolanan arapça kitabeye göre medrese, 710/1310 yılında Sultan Olcaytu zamanında, Sultan Gazan ve Horasanlı Bolugan Hatun'un yardımları ile *Hoca Cemalettin Yakut* tarafından inşa ettirilmiştir (64). Güney eyvanının yan duvarlarına yerleştirilmiş vakıf kitabesinde medreseye vakfedilmiş eserlerin listesi bulunmaktadır.

3- Ahmediye Medresesi: Erzincan Kapısı semtinde, Murat Paşa Camisi yanındadır. Çok haraptır ve halen depo olarak kullanılmaktadır. Dört tarafını saran evler ve bakımsızlık yüzünden bütün hücreleri yıkılmış, yapı tamamen ortadan kalkmaya yüz tutmuştur (65). Taçkapıdan yoksun oluşu ve cephe duvarında

---

62- Plan için bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 33.

63- Sol panodaki kartalın sağ, sağ panodaki kartalın da sol başları sonradan kazanarak yok edilmiştir.

64- Kitabe metni ve daha fazla bilgi için bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 31-51; A. Kuran, *a.g.e.*, s. 124-127 ve M. Sözen, *a.g.e.*, II, s. 1-7.

65- Birkaç ay önce yapının onarımı için faaliyete geçilmiş olup, hücreler içindeki molozlar temizlenmiştir. Plan için bk. A. Kuran *a.g.e.*, s. 127, şek. 68.

görülen mihrap, bugün mevcut binanın ön kısmının harap olduğunu açıkça göstermektedir. Otuzbeş yıl kadar önce yıkılan minaresinin yerine yeni bir minare inşa edilmiştir.

Medrese kapalı avlulu medreseler gurubundandır. Avlusu bir manastır tonozu ile örtülüdür. Dikdörtgen avlunun her kenarında ikişer hücre yer almaktadır. Avluya açılan iki derin eyvanın köşelerine yerleştirilmiş olan gömme sütuncukların nebati süslemesi, aynen Yakutiye Medresesi'ndekilere benzemektedir. Bugünkü cephede, mihrabı çerçeveleyen geometrik şerit dışında herhangi bir süsleme izine rastlanmamaktadır.

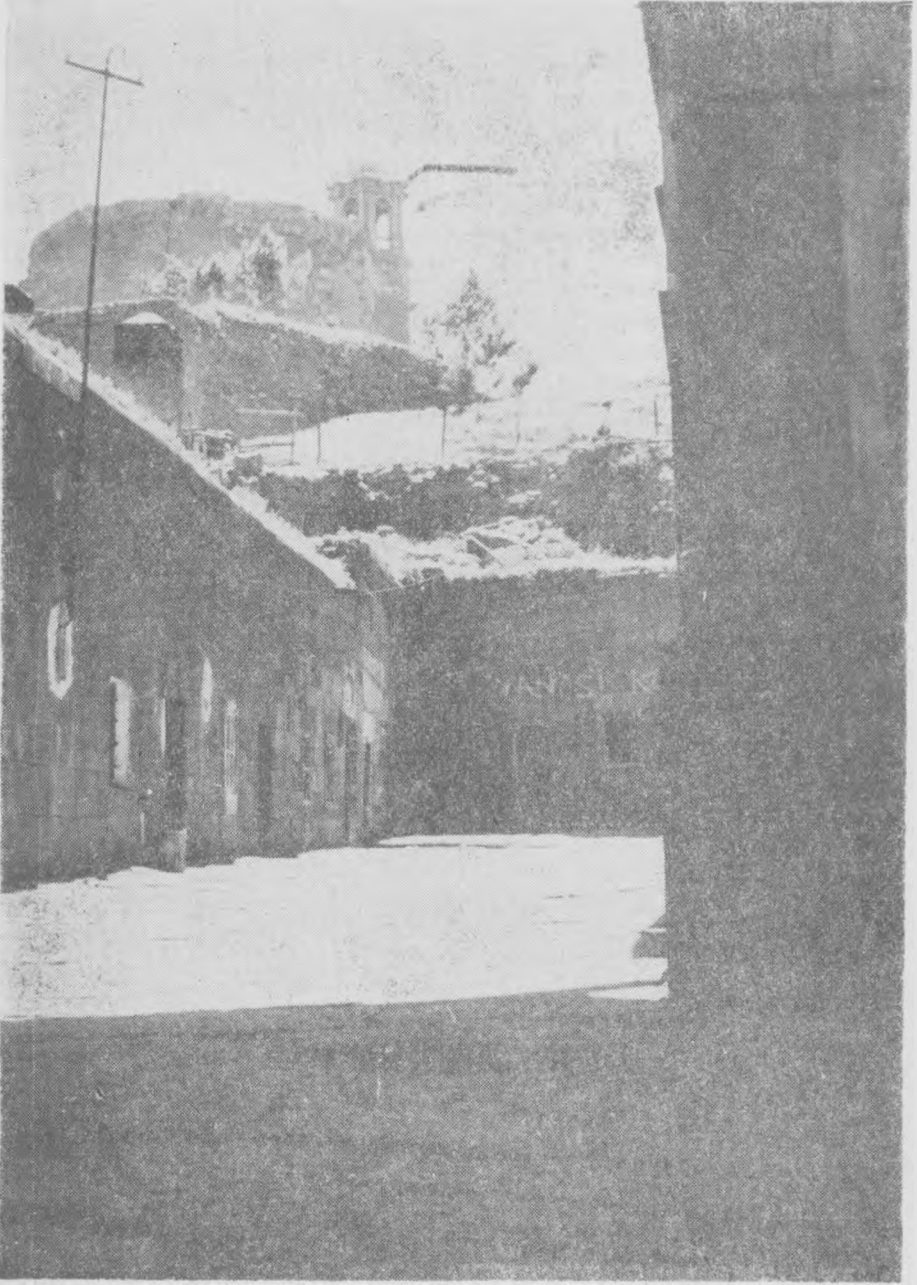
Muhtemelen medresenin kuzey yönünde yer alan ve bugün tamamen yıkılmış olan mescidin taçkapısı üzerinden sökülerek, giriş eyvanının sol tarafındaki hücrenin kapısı üzerine yerleştirilmiş olan kitabeğe göre medrese, 714-724/1314-1324 tarihinde (66), *Ahmed bin Ali bin Yusuf* tarafından inşa ettirilmiştir.

Erzurum il merkezinde, osmanlı öncesi devirde inşa edilmiş medreseler dışında, mimari kıymeti olan medrese yok gibidir. Bununla birlikte, XVIII. yüzyılda taşrada görülen inşa faaliyeti meyanında veya daha sonraki yüzyıllarda inşa edilerek günümüze kadar gelebilmiş birkaç medreseden burada kısaca söz etmek yerinde olacaktır. Mimari kıymetleri olmasa da tarihi birer anı olarak korunması gereken bu yapıların da diğer pek çok osmanlı yapısı gibi plan ve rölöveleri neşredilmemiştir. İ. H. Konyalı, eserinin "Medreseler" bahsinde (67), vakıf kayıtlarına dayanarak Erzurum il merkezinde inşa edilmiş medreselerin listesini vermiştir. Bunlardan bir kısmı harap durumda, bir kısmı arsa halindedir. Diğer bir kısmının ise yerleri bile belli değildir. Bugün şehirde mevcut osmanlı devri medreselerinin belli başlıları şunlardır:

4- Kurşunlu Medrese: Feyziye Medresesi de denir. Aynı adla anılan caminin bitişiğindedir (Res, 24), (Şek. 6). Güney, doğu, ve kuzey yönlerinden camiyi sarmaktadır. Halen mevcut 13 hücresi vardır. Güney-doğu köşesine rastlayan üç hücre intizamsız bir düzendedir. ve muhtemelen tamir görmüştür. Doğu duvarına paralel uzanan sekiz hücre, kuzey-güney yönlü beşik tonozlarla örtülüdür. Her hücrenin batıya açılan birer kapısı ve ikişer penceresi vardır. Kuzey-doğu köşesine rastlayan hücre diğerlerine nazaran daha geniştir. Hücrelerin cami avlusuna bakan yüzleri düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Medrese, bitişiğindeki cami gibi 1112/1700-1701 yılında inşa edilmiştir.

66- Kitabede onlar hanesini gösteren kısım bugün kırık olduğu için sarih olarak okunamamaktadır. Kitabe metni ve daha fazla bilgi için bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 52-57; A. Kuran, *a.g.e.*, s. 127-128 ve M. Sözen, *a.g.e.II*, s. 54-57.

67- İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 291-292.

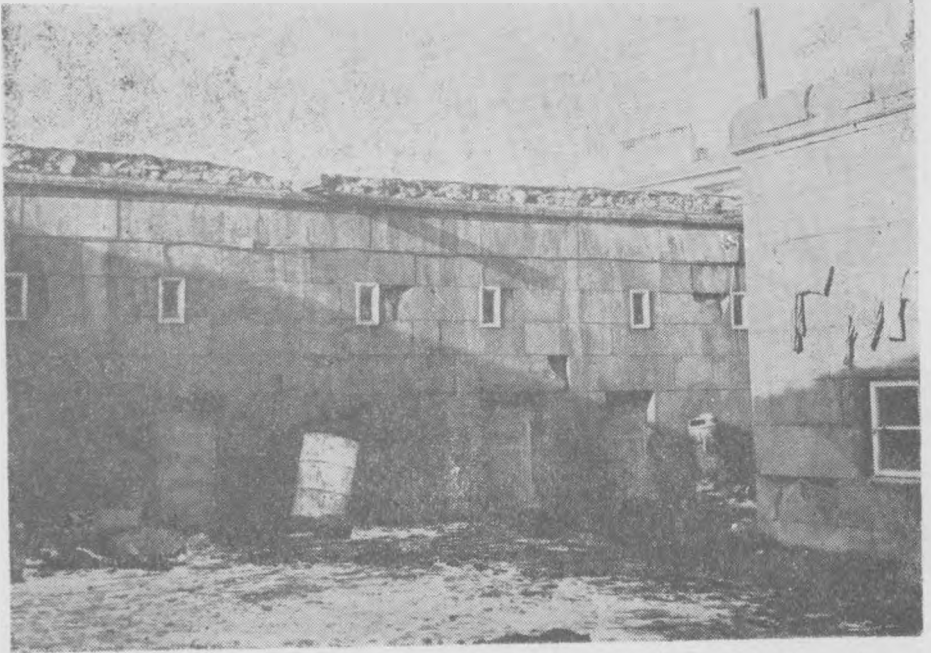

Res. 24- Kurşunlu (Feyziye) Medresesi. Kuzeyden görünüş.

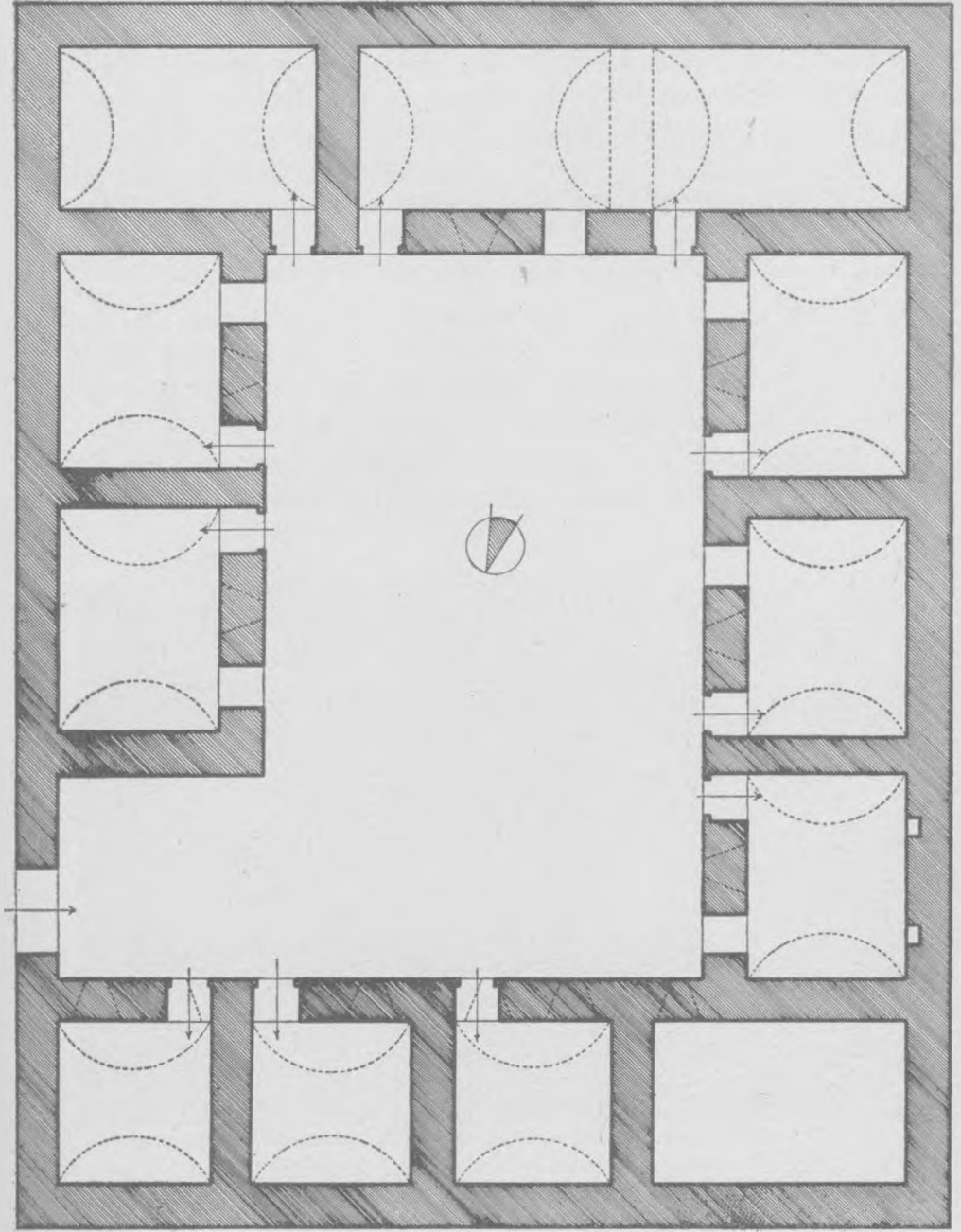
5- Pervizoğlu Medresesi: Pervizoğlu Camisi'ne bitişiktir (Şek. 7). Caminin doğu tarafında yer alır. Bugün sadece güneydeki iki hücre ile güney-doğu köşesindeki tek hücre ayakta. Güneydeki iki hücre doğu-batı yönünde uzanan beşik tonozlarla, köşedeki hücre de kuzey-güney yönünde uzanan bir beşik tonozla örtülüdür. Kuzey-güney doğrultusunda inşa edilmiş diğer hücreler haraptır. Hücrelerin cami avlusuna bakan yüzleri kesme taşlarla kaplıdır. Medrese, Pervizoğlu Camisi gibi 1128/1716 yılında inşa edilmiştir.

6- Şeyhler Medresesi: Şeyhler Mahallesi'nde, Şeyhler Camisi yakınında, yolun karşı kıyısında (Res. 25), (Şek. 18). Bugün doğu duvarının bir kısmı ile, güney ve batı duvarı tamamen evlerle sarılmış durumdadır. Doğu duvarının halen görülebilen kısmı ile köşeler düzgün kesme taşlarla, kuzey duvarı kırma taşla inşa edilmiştir. Düz bir atkı taşı ile örtülü olan giriş kapısı doğu cephesindedir. Kapının üst kısmında, bir mermer levha üzerine kazınmış inşa kitabesi vardır.

Medrese, dikdörtgen bir avlu etrafına sıralanmış 12 hücreye sahiptir. Hücrelerden üçünün girişi kuzey duvarında, üçününki batı duvarında, üçününki güney duvarında, ikisinin de doğu duvarındadır. Kuzey-doğu köşesindeki hücreye, doğusundaki hücrenin içinden geçilerek girilmektedir. Güney-batı köşesindeki hücre ile, bu hücrenin doğusunda yer alan hücre arasındaki duvar sonradan kaldırılmıştır. Güneydeki üç hücre doğu-batı, diğer hücreler kuzey-güney yönünde

Res. 25- Şeyhler Medresesi. Kuzey ve doğu kanadındaki hücreler.

R.H.H.

Şekil. 18- Şeyhler Medresesi

uzanan beşik tonozlarla örtülüdür. Hücreler, avluya bakan normal pencereler ile daha yüksek bir seviyeye yerleştirilmiş, içeriye doğru genişleyen pencerelerden ışık almaktadır.

Medrese dört satırlık kitabesine göre *Şeyh Mustafa Efendi* tarafından 1174/1760-61 yılında inşa ettirilmiştir (68).

Kadıoğlu Medresesi (İspir): Erzurum ilçelerinde halen mevcut, mimari kıymeti olan tek medresedir (Res. 26). Ön cephesi ve avluya bakan duvarları kesme taşlarla kaplanmıştır. Basık bir kemerle örtülü olan giriş kapısı aralığı, aşırı sivri bir kemerden meydana getirilmiş sathî bir kavsaraya sahiptir. Kemer tablası üzerinde, mermer bir levhaya kazınmış, altı satırlık bir kitabe görülmektedir.

Basık beşik tonozlu bir eyvandan avluya geçilmektedir. Medrese, avlu etrafına sıralanmış 10 hücreye sahiptir. Biri kuzeyde, diğeri de batıda yer alan iki küçük eyvan, hücreler gibi basık beşik tonozlarla örtülüdür. Hücreler, avluya bakan pencerelerden ışık almaktadır. Tonozların üzeri toprak örtülüdür.

Taçkapı üzerindeki inşa kitabesine göre medrese, 1138/1725-26 yılında Erzurum Müftüsü *Kadıade Mehmed Efendi* tarafından yaptırılmıştır (69).

Res. 26- Kadıoğlu Medresesi. (İspir). Güney ve doğu kanadındaki hücreler.

68- Kitabe metni için bk. *ay.es.*, s. 299.

69- Kitabe metni için bk. *ay.es.*, s. 507.

TÜRBELER

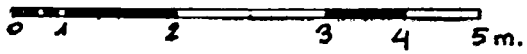
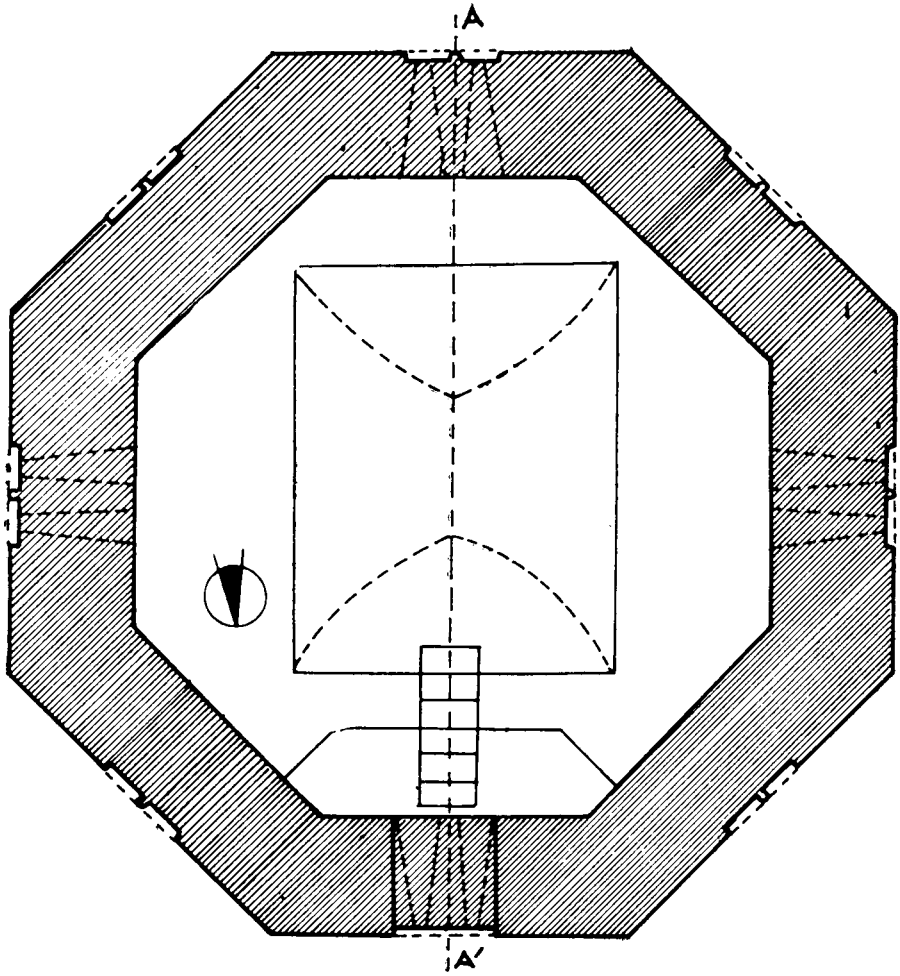
1- Üç Künbetler: Çifte Minareli Medrese'nin güneyinde, bugün ortadan kalkmış eski bir mezarlığın ortasında üç adet künbet görülür (Res. 27). Bunlardan *Emir Saltuk Künbeti* adıyla anılan en büyüğü (Şek. 19), inşa tarzı ve süslemeleri yönünden diğerlerinden farklı olup, Erzurum'un ve hatta Anadolu'nun en eski künbeti olarak kabul edilmektedir. Gövdesi dikdörtgen, cenazeliği sekizgen planlıdır. Yüzlerden herbirinin üst kısmında, antik yapı alınlıklarını andıran birer alınlık, kubbe kasnağı üzerine açılmış nişler içinde de çeşitli hayvan ve bitki figürleri yer almaktadır. Bu künbetin XII. yüzyıl sonlarına doğru inşa edildiği tahmin olunmaktadır.

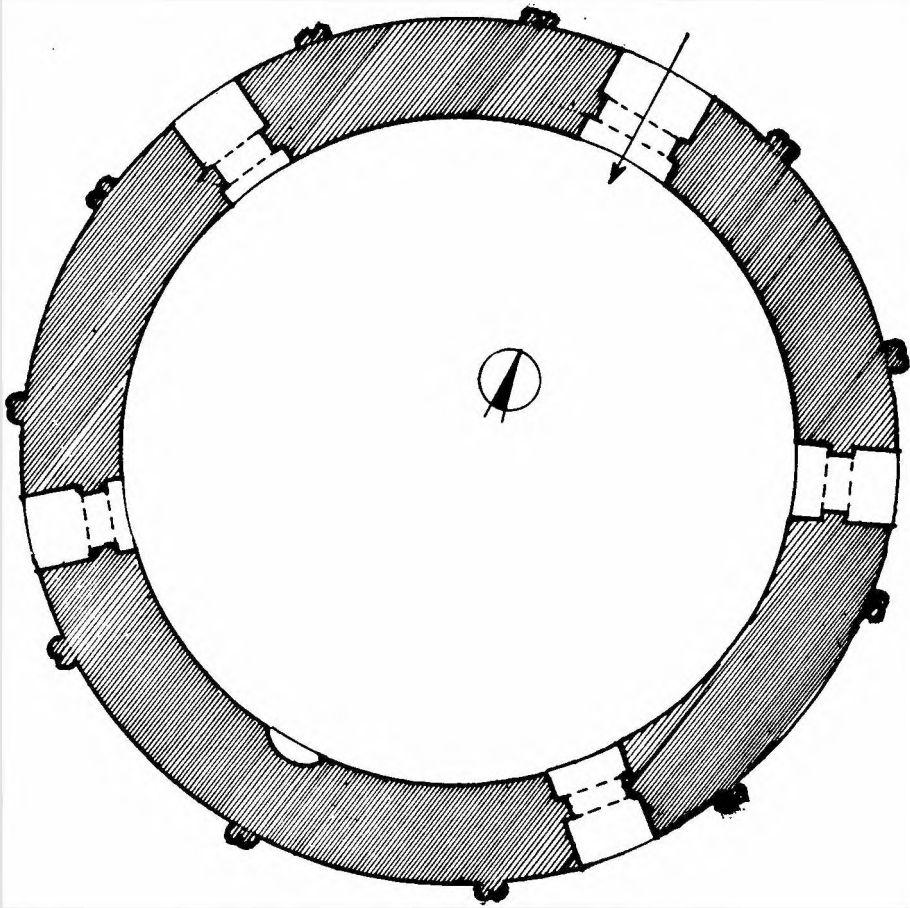
Res. 27- Üç Künbetler. Batıdan görünüş.

Diğer iki künbet, süsleme ve inşa tekniği bakımından birbirine benzemektedir. Bunlardan güneydeki (Şek. 20) gövdesi daire planlı olup cenazeliği yoktur. Kuzeydoğuda kalan üçüncü künbetin (Şek. 21) içten dairevi, dıştan sekizgen planlı bir gövdesi ve dikdörtgen planlı bir cenazeliği vardır. Bu iki künbetin de XIV. yüzyılda inşa edildikleri kabul olunmaktadır (70).

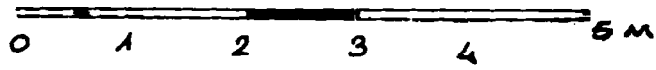
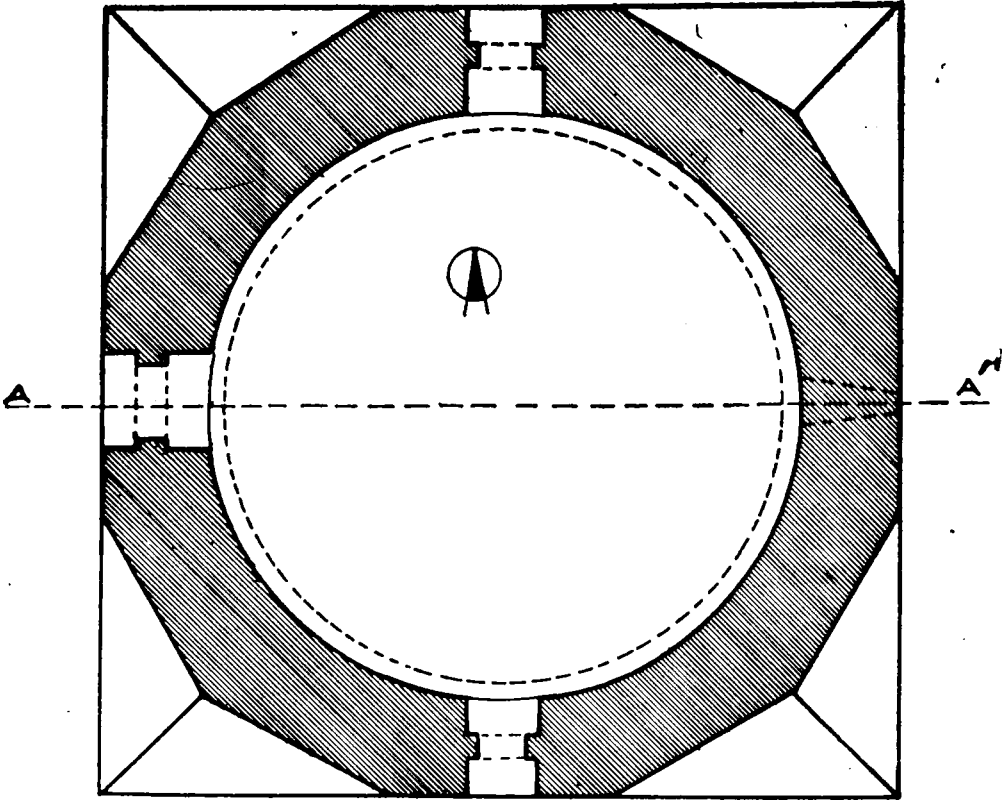
70- Fazla bilgi ve planlar için bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 101-114.

Şekil. 19- Emir Saltuk Künbeti

Şekil. 20- Üç Künbetlerden Güney-Doğudaki

Şekil. 21- Üç Künbetlerden Kuzey-Doğudaki

2- Karanlık Künbet: Derviş Ağa Camusu'nun karşısındadır (Res. 28) (Şek. 22). Giriş kapısı bir evin avlusu içindedir. Erzurum'da mevcut diğer erken devir kümbetlerinin özelliklerini taşır. Kare oturtmalık pahlarla sekizgene iblağ edilmiş, gövde bunun üzerine oturtulmuştur. Künbet gövdesi içten dairevi dıştan sekizgen, cenazelik ise kare planlıdır. Üst kattaki sandukası kaybolmuştur. Güney penceresi üst kısmına yerleştirilmiş kitabesine göre künbet 708/1308 yılında *Sadrettin Türkbeğ* tarafından inşa ettirilmiştir (71).

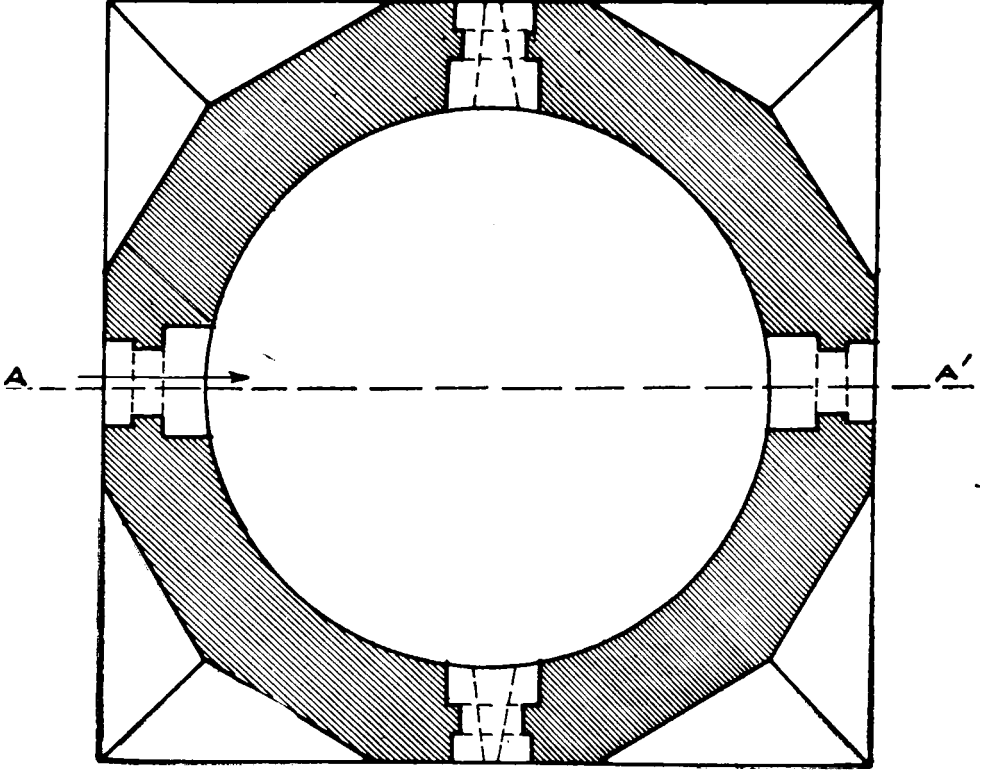
Aes. 28- Karanlık Künbet. Güney-batıdan görünüşü.

3- Gümüslü Künbet: Karskapı semtinde, Asri Mezarlığın karşısındadır (Şek. 23). Erzurum'un diğer künbetleriyle büyük benzerliği vardır. Köşeleri pahlı kare bir oturtmalığı ve sekizgen bir gövdesi vardır. İçeride kible, küçük bir mihrapla işaret edilmiştir. Cenazeliğe açılmış havalandırma delikleri sonradan genişletilmiştir. Kitabe levhası boştur. Diğer künbetlerle olan benzerliğine dayanarak XIV. yüzyıl başlarında inşa edildiği tahmin olunmaktadır (72).

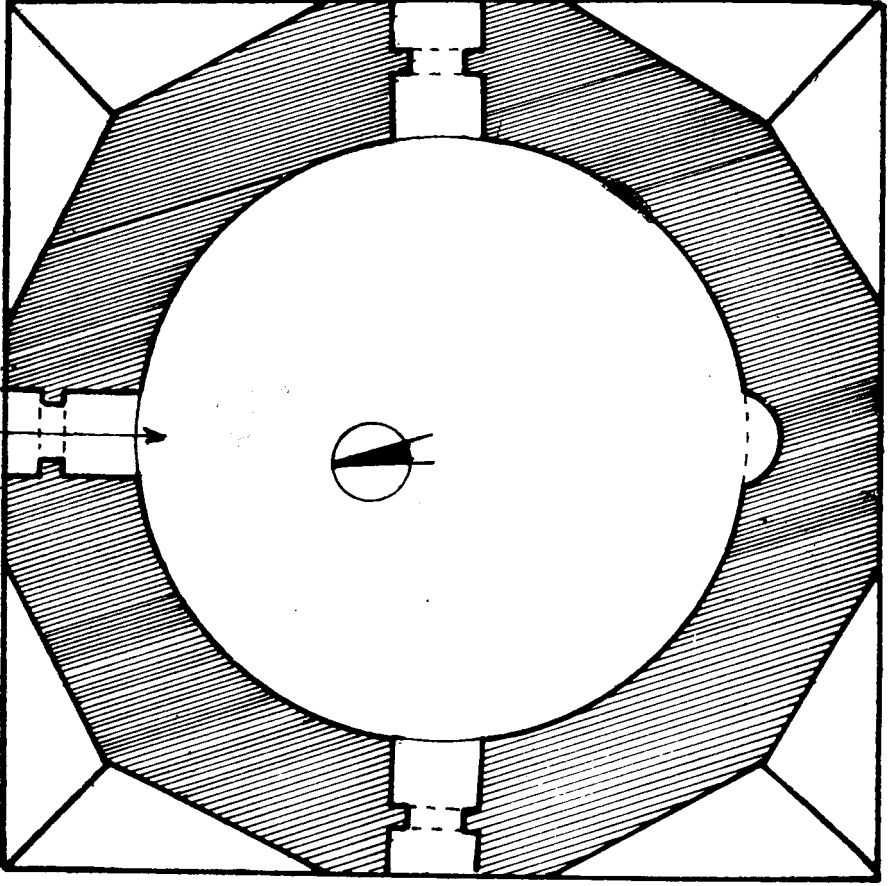
4- Cincime Sultan Künbeti: Cumhuriyet Caddesi üzerindedir. İçine girilememektedir (Res. 29). Girişi bir evin avlusu içindedir. Yakın zamanda yapılan tamirle künbetin aslı özellikleri bozulmuş, mahrutî külâh saçağındaki süsleme

71- Bk. *ay.es.*, s. 116-120

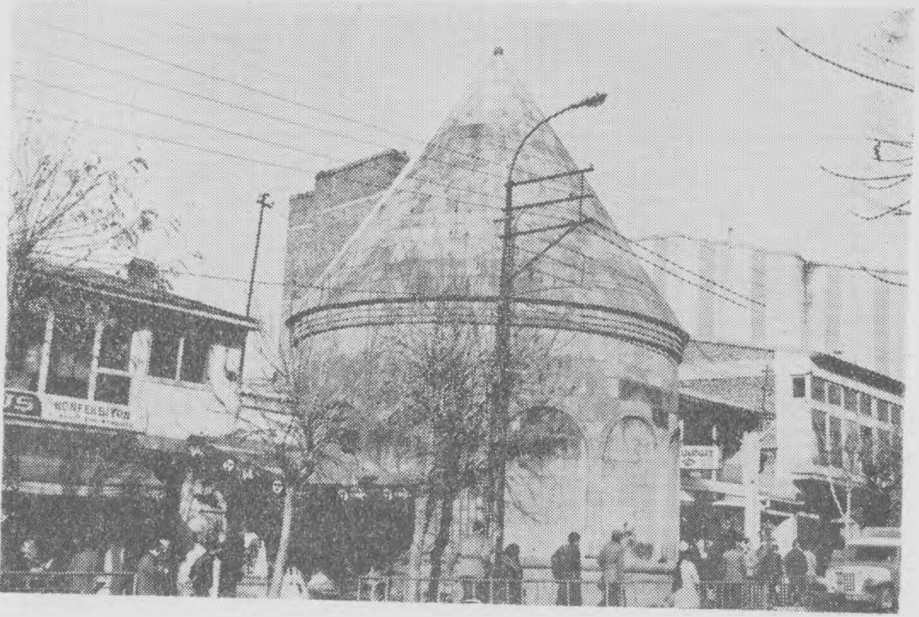
72- Bk. *ay.es.*, s. 121-123

Şekil. 22- Karanlık Kümbet

Şekil. 23- Gümüşlü Künbet

Res. 29- Cincime Sultan Künbeti. Güney-batıdan görünüş.

şeridi yok edilmiştir. Dıştan ve içten dairevi planlıdır. XIV. yüzyıl başlarında inşa edildiği tahmin olunmaktadır (73).

5- Rabia Hatun Künbeti: Hasan Basri Mahallesindedir (Şek. 24). Girişi bir evin avlusu içindedir. Çok harap durumdadır. Mahruti külahı, kubbesi ve güney duvarı yıkılmış ve alelusül onarılmıştır. Kare planlı oturtmalık ile künbet gövdesinin birleştiği noktada gövdeyi dolanan nebatî süsleme şeridi ile Kayseri'deki Döner Künbet'i hatırlatır. XIII. yüzyıl sonu veya XIV. yüzyıl başlarında inşa edildiği tahmin olunmaktadır (74).

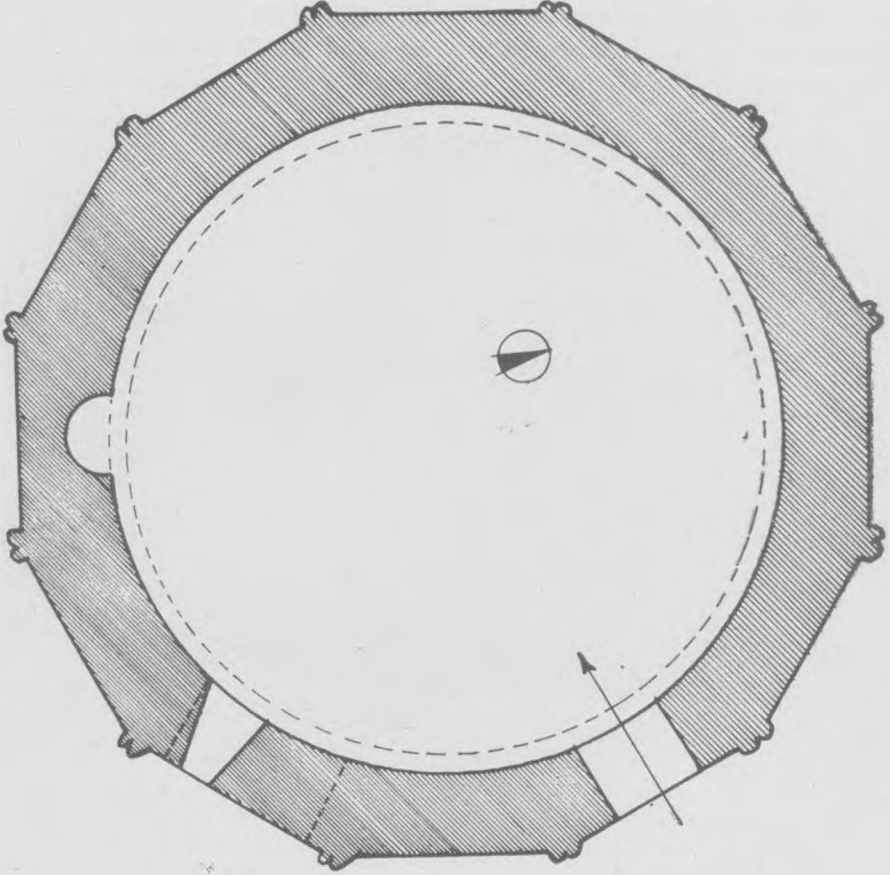
6- Ahi Baba Künbeti: Narmanlı Mahallesi'nde, Narmanlı Camisi yakınlarında, bir evin bahçesindedir. Doğu kesimi tamamen yıkılmış olmakla birlikte künbetin içten ve dıştan sekizgen bir plana sahip olduğu açıkça görülmektedir. Kuzey yönündeki giriş kapısı sonradan örülmüştür. Batıda mevcut tek pencere bir sivri kemerle örtülüdür. Künbetin içten yarım küre şekilli bir kubbe ile örtülü olduğu, tromplar ve istirdiye kabuğu örnekleri gibi geçiş unsurlarından anlaşılmaktadır.

Künbetin içinde ikisi büyük, ikisi de küçük olmak üzere dört adet selçuklu tipi taş sanduka vardır. Küçük sandukalar üzerindeki yazılarda ad ve tarih o-

73- Bk. *ay.es.*, s. 128

74- Bk. *ay.es.*, s. 125-127

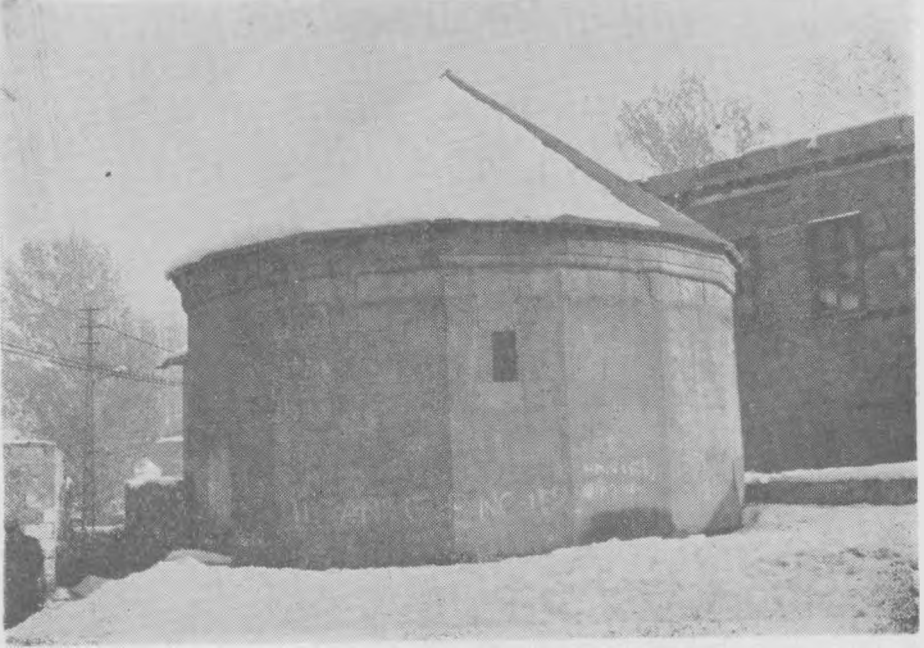

Şekil. 24- Rabia Hatun Künbeti

kunamamaktadır. Taş sandukaların mevcudiyeti künbetin mumyalığının olmadığına delildir. Hiçbir yerinde başkaca bir kitabe ve süsleme izi yoktur. XIV. yüzyılda inşa edilmiş olduğu tahmin olunmaktadır (75).

7- Mehdi Abbas Künbeti: Çok harap bir halde iken 10 yıl kadar önce esaslı bir onarım görmüştür (Res. 30). Künbet içten bir kubbe, dıştan da mahruti bir külahla örtülüdür. Saçağı dolanan silme dışında herhangi bir süslemesi yoktur. Oturtmalığı, dolayısıyla mumyalığı yoktur. Sade yapısı, altıgen gövdesi ve mumyalığının bulunmayışı, XIV-XVI. yüzyıllara tarihlendirilmesini mümkün kılmaktadır (76).

Res. 30- Mehdi Abbas Künbeti. Batıdan görünüş.

İl merkezinde mevcut osmanlı devri türbelerinden *Abdurrahman Gazi Türbesi*, *Kırk Kızlar Türbesi*, *Ebu İshak Kaziruni Türbesi* ve *Habib Baba Türbesi* adıyla anılan türbelerin hiçbiri mimari yönden ilginç değildir. Bunlardan Abdurrahman Gazi Türbesi ile Kırk Kızlar Türbesi derme çatma binalardır. Ebu İshak Kaziruni Türbesi şehri çeviren kale burçlarından birinin içindedir. Habib Baba

75- Daha fazla bilgi ve plan için bk. R.H. Ünal, *Bilinmeyen ve Az Tanınan Doğu Anadolu Kümbetleri Hakkında Notlar*, Vaıflar Dergisi, sayı X. (Baskıda).

76- Daha fazla bilgi ve plan için bk. R.H. Ünal *a.g.e.*

Türbesi ise geçen yüzyılda inşa edilmiş üstü açık kare bir yapıdır. Mimari yönden ilgi çeken osmanlı devri türbeleri şunlardır:

8- Ane Hatun Türbesi: Murat Paşa Camisi avlusundaki mezarlığın kuzey-batı köşesindedir (Res. 31). Kesme taşlarla inşa edilmiş dört kütleli paye üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Payeler birbirlerinden sivri kemerli birer açıklıkla ayrılmışlardır. Basık mahruti şekilli külah dışta, bir dizi silmeden meydana getirilmiş bir saçakla çevrilidir.

Dört tarafı açık türbenin içindeki üç taş sandukadan ikisinde yazı olmakla birlikte okunamaz haldedir. Payelerden biri üzerine yerleştirilmiş kitabe levhasına göre künbet, 1059/1649 yılında, Marav Han'ın kızı *Ane Hatun* için inşa edilmiştir (77).

9- Mahmut Paşa Türbesi: Mahmut Paşa Mezarlığı'nın güneyinde, yol kenarındadır. Üslubu ve inşa tarzı yönünden Ane Hatun Türbesi'ne benzemektedir. Türbeyi, kare bir düzende yerleştirilmiş, kesme taştan dört payenin ayakta tuttuğu bir kubbe örtmektedir. Payeler birbirine kemerlerle tutturulmuş olup araları açıktır. Kubbe dıştan basıktır. Saçak hizasına yerleştirilmiş bir dizi gemi teknesi kemerli sağır niş türbeyi dolanmaktadır. Kemer ayaklarının başlangıç hizasında birer sıra mukarnas şerit payeleri süslüyor.

Res. 31- Ane Hatun Künbeti. Kuzeyden görünüş.

77- Morav Han ve Ane Hatun hakkında bilgi için bk. İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 387-393.

Künbette mevcut iki mezardan biri 1123/1711, diğeri de 1181/1767-68 tarihli-
dir. Güney cephesindeki kitabe levhasına göre türbe, mezarlarda isimleri okunan
baba ve oğul için 1209/1794-95 yılında inşa edilmiştir (78).

Evreni Künbeti (Aşkale): Evreni köyü yakınlarında bir tepe üzerindedir
(Res. 32). Kübik bir oturtmalık üzerinde yükselen, içten ve dıştan sekizgen bir göv-
deye sahiptir. İçten yarım küre şekilli bir kubbe, dıştan da sekizgen piramidal bir
külahla örtülüdür. Kubbe kasnağı başlangıcında, istiridye kabuğu örnekli geçiş
unsurları vardır. Düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş künbetin giriş kısmı (kuzey)
yıkılmıştır. Manastır tonozu ile örtülü kare planlı mummyalık boştur. Gövde ile
oturtmalığın birleştiği hat üzerinde bir kaytan silme gövdeyi dolanmaktadır.

Res. 32- Evreni Künbeti. Kuzey-batıdan görünüş.

Künbetin kitabesi ve süslemesi yoktur. Taşra mimarisi örneği olarak gördü-
ğümüz bu yapı muhtemelen XIV. yüzyıl içinde inşa edilmiş olmalıdır.

Mısrı Zinnun Künbeti (Oltu): Oltu ilçesi içinde, Arslanpaşa Mahallesi'ndedir
(Res. 33). Bej renkli ve kırmızımtrak düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Bugün
hayli onarım görmüş olmakla birlikte bir oturtmalığı ve muhtemelen bir mummya-
lığı vardır. Gövde içten ve dıştan silindirik bir plana sahip olup, içten basık bir

78- Mezar taşlarındaki ve türbedeki kitabelerin metni için bk. *ay.es.*, s. 413-415.

Res. 33- Mısı Zinnun Künbeti (Oltu). Güneyden görünüş.

kubbe, dıştan da mahrutu bir külahla örtülüdür. Mumyalık girişi sonraki onarımlar sırasında örülmüş ve yeri kaybolmuş olmalıdır. Giriş kapısı üzerindeki basit sathi kemer dışında süsleme yoktur.

Kapı üzerinde halen mevcut arapça kitabenin doğru okunabildiği şüphelidir. Bu kitabeye göre künbetin 624/1226-27 tarihli olduğu öne sürülmekte ise de (79), yuvarlak gövdeli künbetlerin bilinen en eski tarihlieleri XIII. yüzyılın ikinci yarısından kalma olduklarına göre (80) bu künbetin daha sonraki bir tarihte, muhtemelen XIV. yüzyılda inşa edilmiş olması gerekir.

Ferruh Hatun Künbeti (Miyadin Köyü): Pasinler ilçesinin Miyadin köyü mezarlığı içindedir (Res. 34), (Şek. 25). Silindirik bir oturtmalık üzerinde yükselen sekizgen bir gövdeye sahiptir. Gövdenin yüzleri, kaytan silmelerin meydana getirdiği birer kemerleme ile süslüdür. Saçak bir silme dizisinden oluşmaktadır. İçten daire planlı olan künbet iki pencereden ışık almaktadır. Kapı aralığını örten atkı taşı üzerindeki kitabesine göre 725/1324 yılında, Ali Gazi'nin kızı *Ferruh Hatun* adına inşa edilmiştir.

Söylemez Baba Künbeti (Karayazı): Erzurum'un güney-doğusunda, Söylemez bucağına bağlı Aşağı Söylemez Köyü mezarlığı içindedir (Res. 35). Gövdenin büyük bir kesimi toprağa gömülü durumdadır. Künbet içten ve dıştan dairevi bir plana sahiptir (81). Bir atkı taşıyla örtülü olan giriş kapısı, silmeler ve geometrik bir şeritle çerçevelenmiştir. Künbetin çatısı tamamen çökmüş olduğundan, örtü şekli hakkında kesin bir fikir edinilememektedir. Bugün içeride mevcut tek mezar bir mumyalığın mevcut olmadığına işaret etmektedir. XIV-XVI. yüzyıllar arasında inşa olduğu tahmin olunmaktadır.

Söylemez Ana Künbeti (Karayazı): Söylemez Baba Künbeti'nin yaklaşık olarak 100 m. kadar doğusundadır (Res. 36). Giriş kapısı, sivri kemer tonozlu bir kavsara ile örtülüdür. Yarım kalmış bir geometrik şerit kapıyı çerçevelemektedir. İçten ve dıştan dairevi bir plana sahip olan künbet tamamen kesme taş kaplamadır. İçte kalan izlerden bir kubbe ile örtülü olduğu kesin olarak anlaşılacakla birlikte, dıştaki mahrutu külahtan hiçbir iz kalmamıştır. İçeride halen mevcut iki adet mezar bir mumyalığın mevcut olmadığına delildir. Söylemez Baba Künbeti ile aynı tarihlerde (XIV-XVI. yüzyıl) inşa olduğu tahmin olunmaktadır (82).

79- Bk. S. Önal, *Milli Mücadelede Oltu*, Ankara, 1960, s. 10; H. Akal, *Erzurum Çevresindeki Türk Eserleri*, İstanbul, 1970, s. 55, (İst. Ed. Fak. basılmamış lisans tezi).

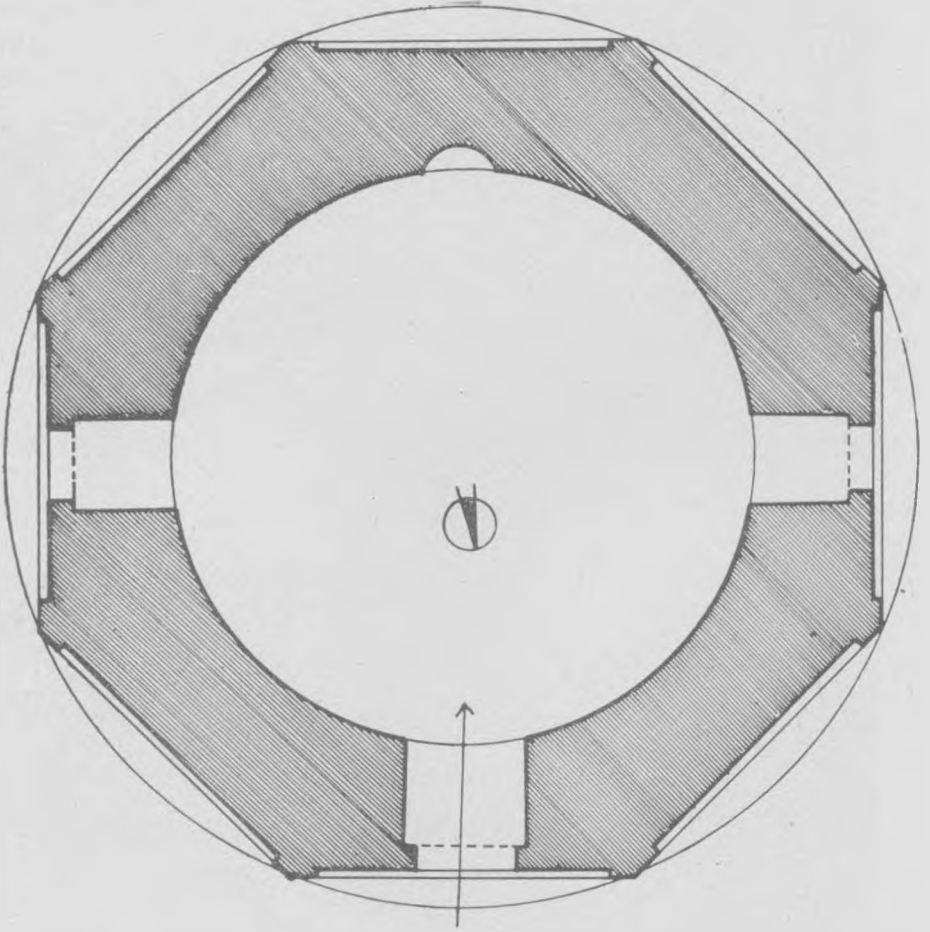
80- Bk. O. Arık, *Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe biçimleri*, Anadolu XI (1967), Ankara, 1969, S. 80

81- Künbet hakkında daha fazla bilgi ve plan için bk. R.H. Ünal, *Aşağı Söylemez Köyü (Karayazı) Künbetleri*, Atatürk Üniversitesi, Cumhuriyetin 50. yılına armağan kitabı, C. I, Erzurum, 1974, s. 117-123.

82- Daha ayrıntılı bilgi ve plan için bk. R.H. Ünal, *ay.es.*, s. 123-131

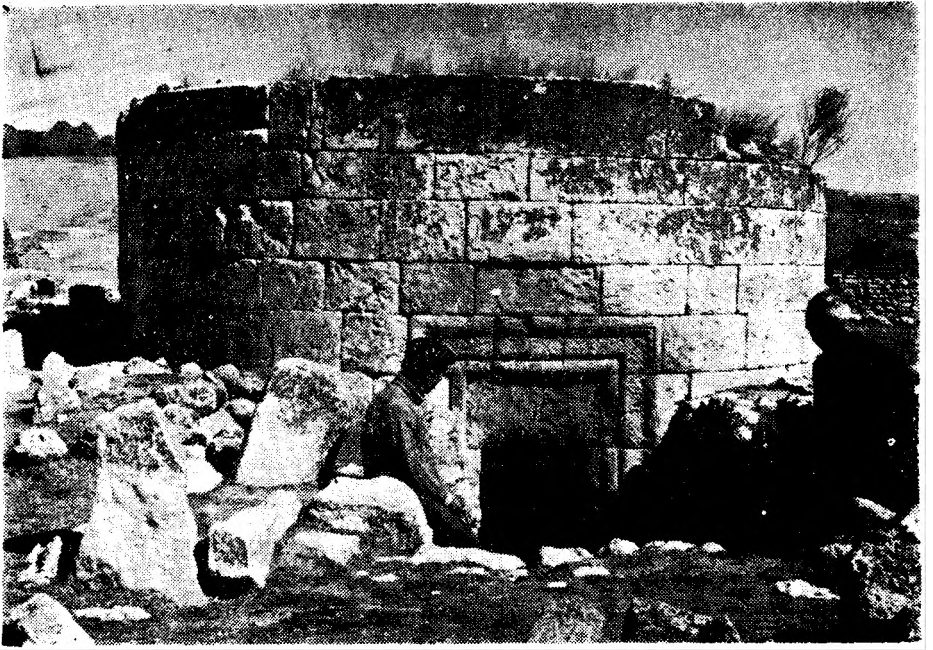
Res. 34- Ferruh Hatun Künbeti (Miyadin). Güney-doğudan görünüş.
(Foto H. Akal)

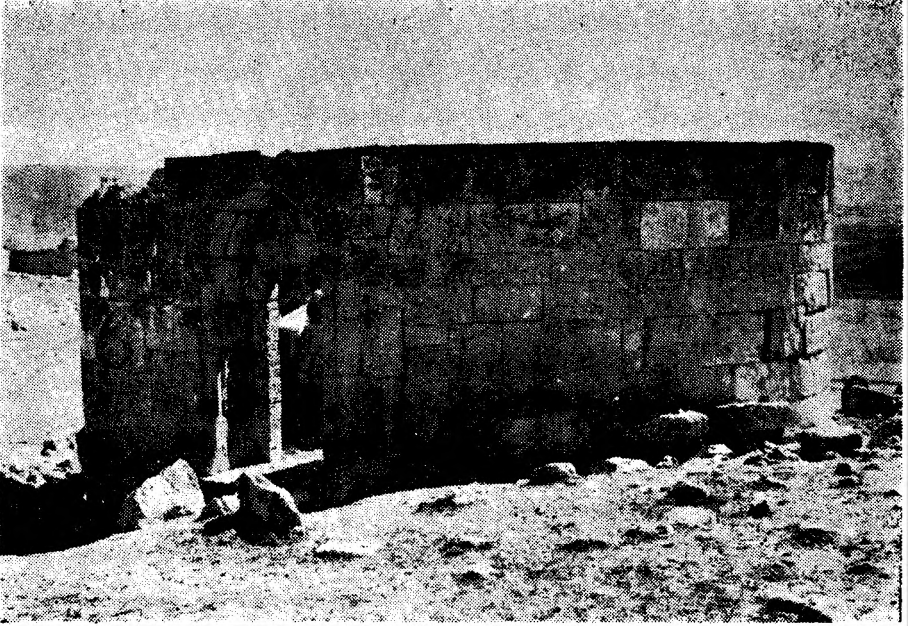
0 1 2 3 m

Şekil. 25- Ferruh Hatun Künbeti (Miyadin)

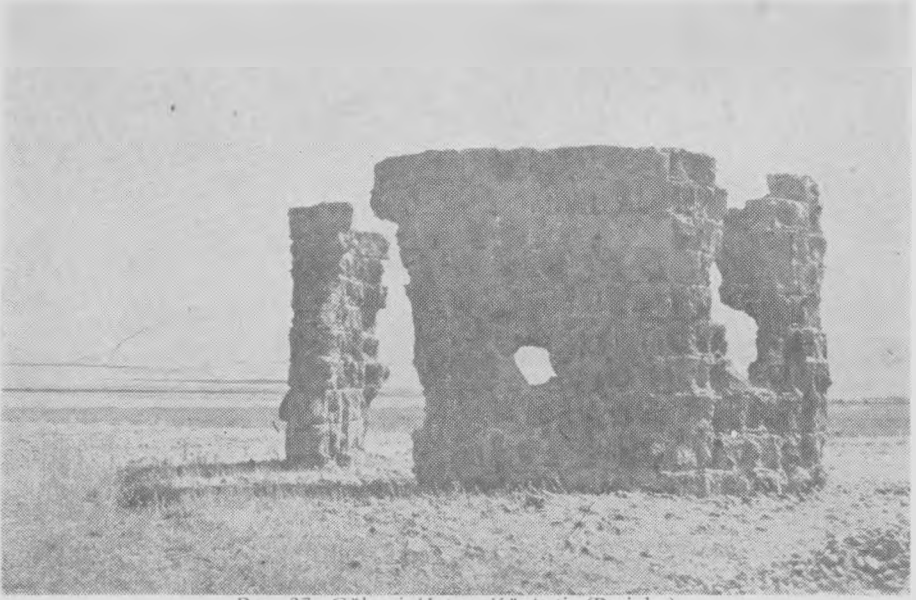

Res. 35- Söylemez Baba Künbeti (Karayazı).

Res. 36- Söylemez Ana Künbeti (Karayazı).

Gülperi Hatun Künbeti (Pasinler): Pasinler ilçe merkezine yaklaşık olarak 10 km. mesafede, tarlalar içindedir (Res. 37). Künbetten bugün kalan iki duvar parçasından ibarettir. Kesme taşlar tamamen sökülerek başka işlerde kullanılmıştır. Halen mevcut kalıntılardan anlaşıldığına göre künbet içten ve dıştan sekizgen bir plana sahipti (83). Oturtmalık izine rastlanmayışı, mumyalığa sahip olmadığına delil sayılabilir. XIV.-XV. yüzyıllarda inşa olduğu tahmin olunmaktadır.

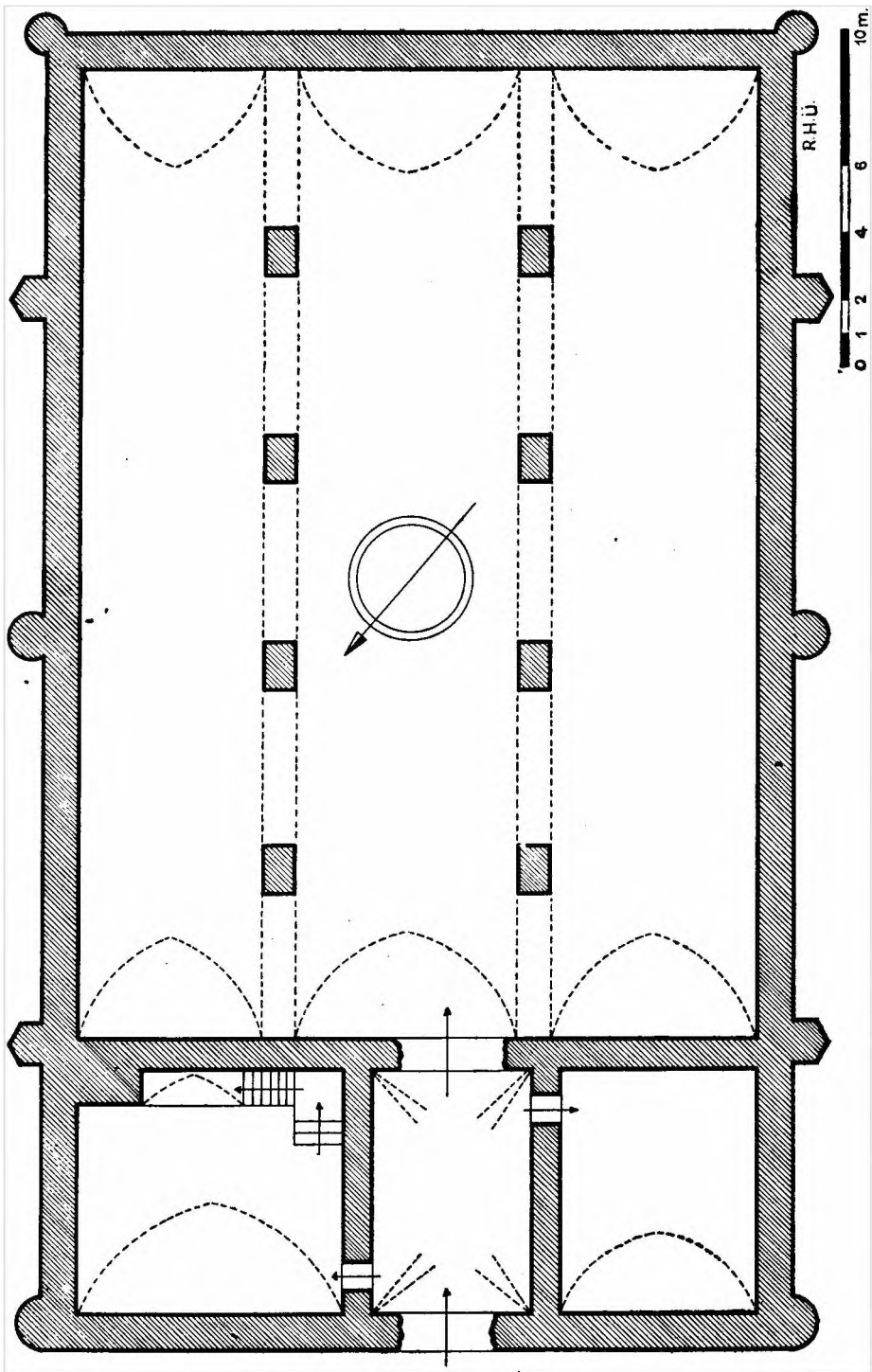
Res. 37- Gülperi Hatun Künbeti. (Pasinler).

HANLAR VE KERVANSARAYLAR

Orta çağ kervan yollarının en işleklerinden biri üzerinde yer almasına ve canlı bir ticaret merkezi olmasına rağmen, Erzurum ili dahilinde bugün Selçuklu devrinden kalma bir tek kervansaray vardır o da tamamen harap durumdadır. Aşkale'nin Hacıbekir Komu köyündeki bu harap kervansaray dışında, Köprüköy'de (Hasankale) sadece yeri belli olan ve han olduğu söylenen yapının değil devrini, şeklini bile tayin etmek mümkün değildir.

1 - Hacıbekir Hanı (Aşkale): Bütün kesme taşları sökülmüş ve yıkık ahır kısmı köylüler tarafından işgal edilmiştir (Şek. 26), (Res. 38). Kuzey-güney yö-

83- Künbet hakkında daha ayrıntılı bilgi ve plan için bk. R.H. Ünal, *Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Künbetleri Hakkında Notlar*, Vakıflar Dergisi X (baskıda).

Şekil. 26- Hacıbekir Hanı (Aşkale-Tercan)

Res. 38- Hacıbekir Hanı (Aşkale). Güneyden görünüş.

nünde uzanan dikdörtgen şekilli yapı, doğu ve batı duvarları boyunca beşer payanda ile takviye edilmiştir. Payandalardan ortada ve köşelerde yer alanlar silindirik, diğer ikisi köşelidir. Bugün hayli harap durumda olan taçkapının mukarnaslı bir kavsaraya sahip olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır.

Taçkapıdan, yıldız tonoz örtülü - bugün tamamen çökmüş - bir dikdörtgen mekana girilmektedir. Bu mekanın iki yanında, kuzey-doğu ve kuzey-batı köşelerinde, beşik tonozla örtülü iki hücre yer almakta, bu hücrelerin girişi de orta mekana açılmaktadır. Kuzey-doğu köşesindeki hücrenin güney duvarında, birkaç basamakla çıkılan geniş ve derin bir niş vardır. Bu mekanların güneyinde yer alan ahır kısmının tonozları bugün yerle bir olmuştur. Bu kısım köylüler tarafından derme çatma usüllerle onarılmıştır ve halen koyun ağılı olarak kullanılmaktadır. Ahır kısmının, dörderli iki sıra halinde düzenlenmiş sekiz dikdörtgen paye

üzerine oturan üç tonozla örtülü olduğu anlaşılıyor. Payeler, kesme taş kaplamaları sökülmüş olmakla beraber kısmen ayakta. Kuzey-güney yönünde uzanan sivri kemerli üç tonozdan ortadaki daha geniştir.

Ana unsurlarının dağılışı yönünden han İğdir yakınlarındaki kervansarayı yakından hatırlatmaktadır. Herhangibir yerinde kitabe veya taşçı markası yoktur.

Avlusuz hanların genellikle geç devir eseri oluşu (84) ve Iğdır Kervansarayı ile olan büyük benzerliğine dayanarak bu hanı XIII. yüzyıl sonlarına veya XIV. yüzyıl başlarına tarihlemek mümkündür (85).

2- Taş Han: Rüstem Paşa Kervansarayı adı ile de anılır (Res. 39). Pervizoğlu Camisi ile Boyahane Hamamı arasında, yol üzerindedir. 1965 yıllarında esaslı bir onarım geçirmiş, yapının kuzey duvarına bitişik olan kısım temelden itibaren yeniden inşa edilmiştir. Yapı iki katlı olup bütün duvarları düzgün kesme taşlarla kaplıdır. Batıya açılan taçkapının, sivri kemerli tonozla örtülü geniş bir ana nişi

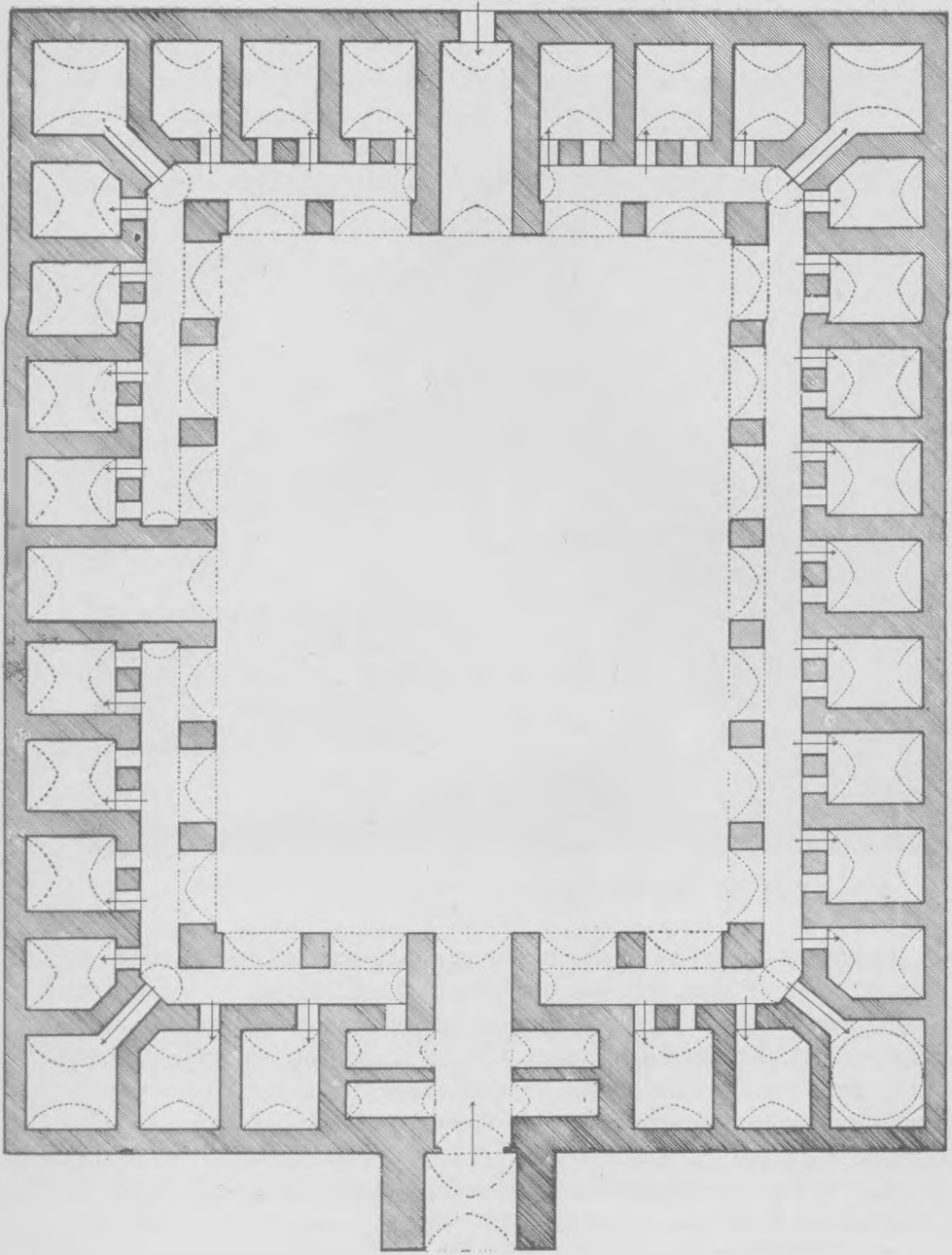

Res. 39- Rüstem Paşa Kervansarayı (Taşhan). Güney-batıdan görünüş.

vardır. Hanın merkezi avlusu ile giriş mekanı arasında uzanan koridora açılan dar ve derin iki niş vardır (Şek. 27). Merkezi avlu, kalın dikdörtgen payeler üzerine oturan bir revakla çevrilidir. Revakların ardında, sivri kemerli tonozlarla örtülü hücreler yer alır. Köşelere isabet eden hücreler (kuzey-batı köşesindeki hariç) kubbe ile örtülüdür. Alt katta toplam 31 hücre vardır. Kuzey revakının ortasında, revakın akışını kesen derin bir eyvan görülüyor. Doğu yönüne açılan kapı ile

84- Bk. R.H. Ünal, *Iğdır Yakınlarında bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubeyazıt-Batum Ker- van Yolu Hakkında Notlar*. Sanat Tarihi Yıllığı, III (1969-70), İstanbul, 1970, s. 14, not. 8.

85- Bu kervansarayla ilgili ilk not *Türkiye Turizm Mecmuası*'nda (C.V. No. 5, 1965, sayfeler numarasız) yayınlanmıştır. Bu notta kervansaray, XII-XIV. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

Şekil. 27- Taş Han. Zemin kat planı

taçkapıdan avluya geçişi sağlayan koridorlar da revakı bölmektedir. Hücrelerin duvarları kırma taştan, revak ve hücre tonozları tuğladandır. Kuzeydeki eyvandan, tek katlı, dikdörtgen bir binaya geçilmektedir. Son onarım sırasında yeniden inşa edilen bu kısım küçük bir ahır olmalıdır.

Hanın üst katına, taçkapının güneyine açılmış bir kapıdan girilmektedir (Şek. 28). Bu katın avluya ve dışarıya penceresi yoktur. Yapıyı çepeçevre dolanan bir koridor etrafına, sağlı sollu, hafif sivri kemerli derince nişler inşa edilmiştir. Köşelere ve kenarların ortasına isabet eden kısımlara birer kubbe yerleştirilmiş, kubbe-ler arasında kalan sahalar da beşik tonozlarla örtülmüştür. Kubbelere ve tonozlara fenerler açılmıştır. Nişlerin başlangıç kemerleri ve nişler arasında kalan kısımlar düzgün kesme taşlarla, kubbe ve tonozlar tuğla ile inşa edilmiştir. Halen bu kat-taki nişlerin önleri kapatılmış ve her bir niş küçük bir dükkan haline getirilmiştir. Bu katın hanın yatakhanesi olduğu öne sürülmüş olmakla beraber, ne amaçla kullanıldığı kesin olarak belli değildir (86). Alt kattaki hücrelerin yatakhane olarak kullanılmış olması çok daha akla yakındır. Kanımızca bu kat tüccarların mal-larını sergiledikleri bir nevi çarşı olmalıdır.

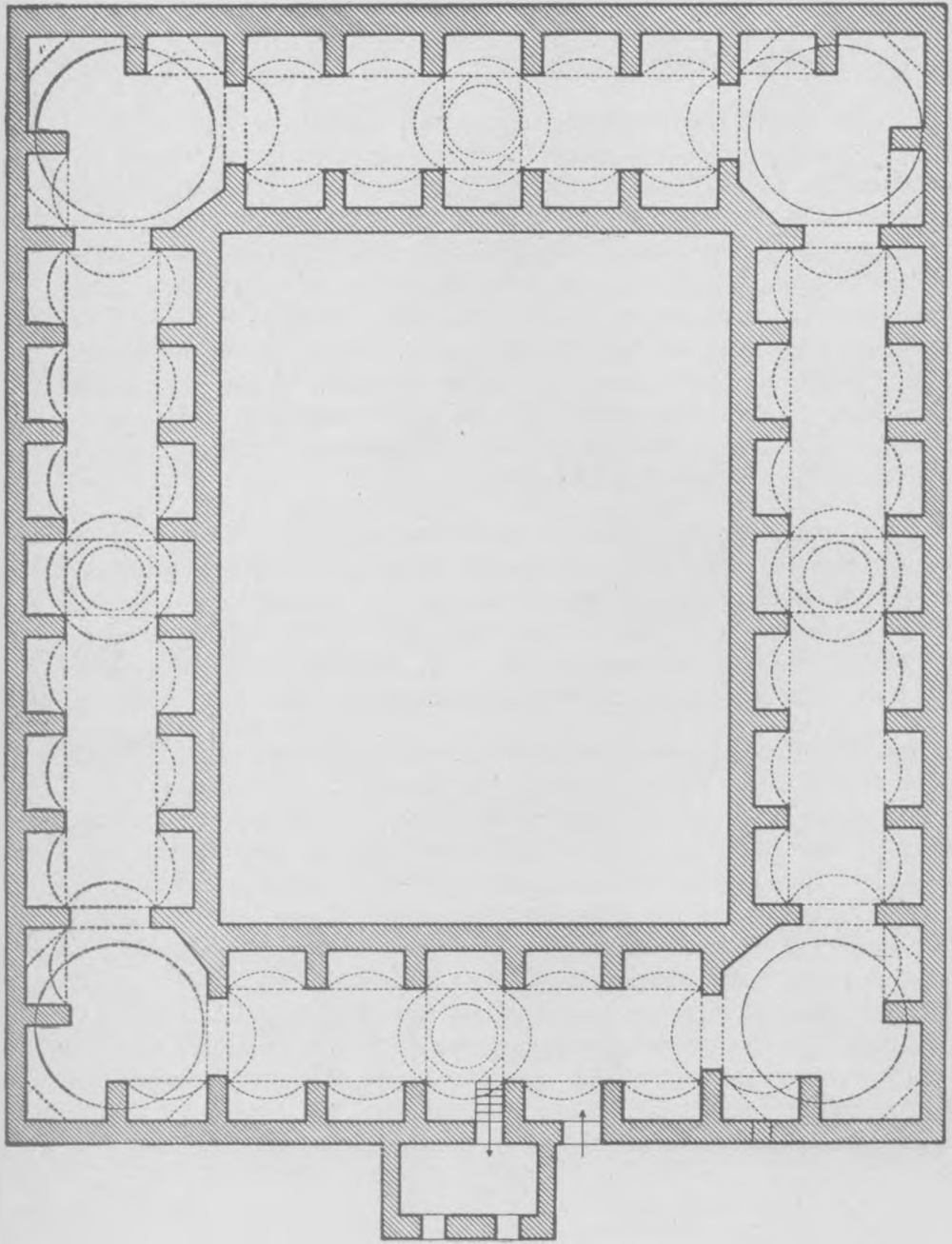
Bugün taçkapı ana nişi içinde görülen kitabenin başı ve sonu eksiktir. M. Nusret'in neşrettiği kitabe metni de kitabeden bugün kalan kısımlara uymamaktadır (87). Kitabede okunabilen *Rüstem Paşa* adına dayanılarak hanın, Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziri Rüstem Paşa tarafından 951/1544-968/1561 tarihleri arasında inşa ettirildiği tahmin olunmaktadır. M. Nusret'tin neşrettiği kitabenin tarih kısmı doğru ise yapının inşa tarihi 941/1534-35 yılı olarak kabul edilebilir.

Taş Han dışında bugün şehirde mevcut hanların hiçbirinin mimarî kıymeti yoktur. *Gümrük Hanı* (XVIII. yy.?) (Şek. 29). Üzeri hatıl ve toprak dam örtülü uzun bir mekan ile bu mekanın sağına yerleştirilmiş dokuz adet hücreden ibarettir. *Cennetzade Hanı* (XVIII. yy.?) (Şek. 30) düzensiz konturları olan bir bina-dır. Ortada dörtgen bir avlu ve bu avlu etrafına dizilmiş odalardan ibarettir. Bugün hücre-lerden dokuzu ayakta-dır. Altı kadar hücre yıkılmıştır. Yıkılan hücrelerin avluya açılan kapıları ve pencereleri örülmüştür. Odalar ve avlu kısmen karlangoç denen mahalli bir örtü sistemi ile, kısmen de düz hatıllarla örtülmüştür. Orta avluda sekiz adet ahşap sütun tavanı ayakta tutmaktadır. *Kanburoğlu Hanı*'nın (XIX. yy.?) (Şek. 31) avlusu ve cephesi düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Ortadaki açık avlu etrafına sıralanmış 21 adet geniş odası vardır. Konturları düzgün sayı-labilecek orta avluya mukabil odaların arka duvarları çok düzensizdir. Odalar düz ahşap tavanla örtülü olup bazılarında tavanın yarısı düz, yarısı da karlangoç-tur.

86- Bk. G. Goodwin, *a.g.e.*, s. 241.

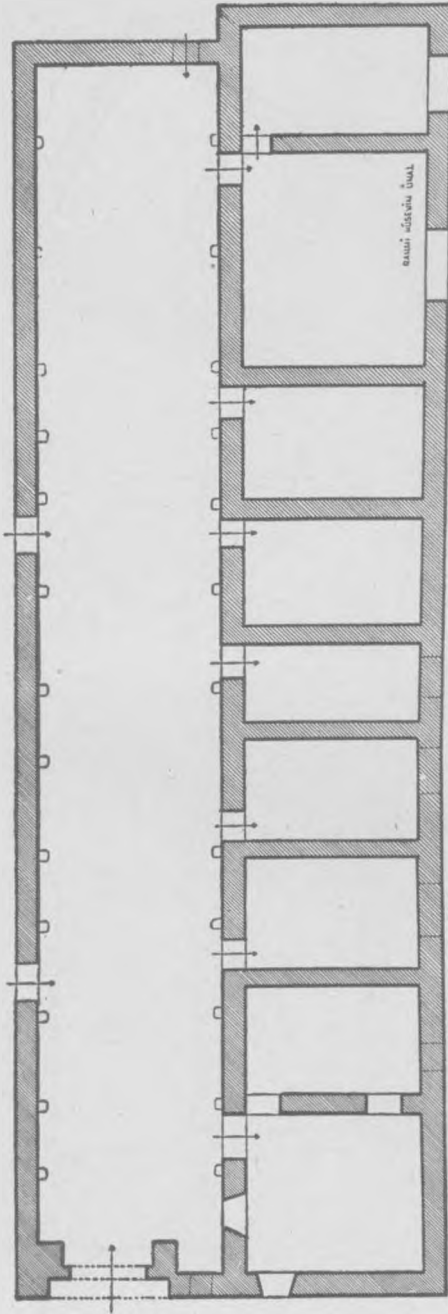
87- M. Nusret, *a.g.e.*, s. 36. Zikreden İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 288.

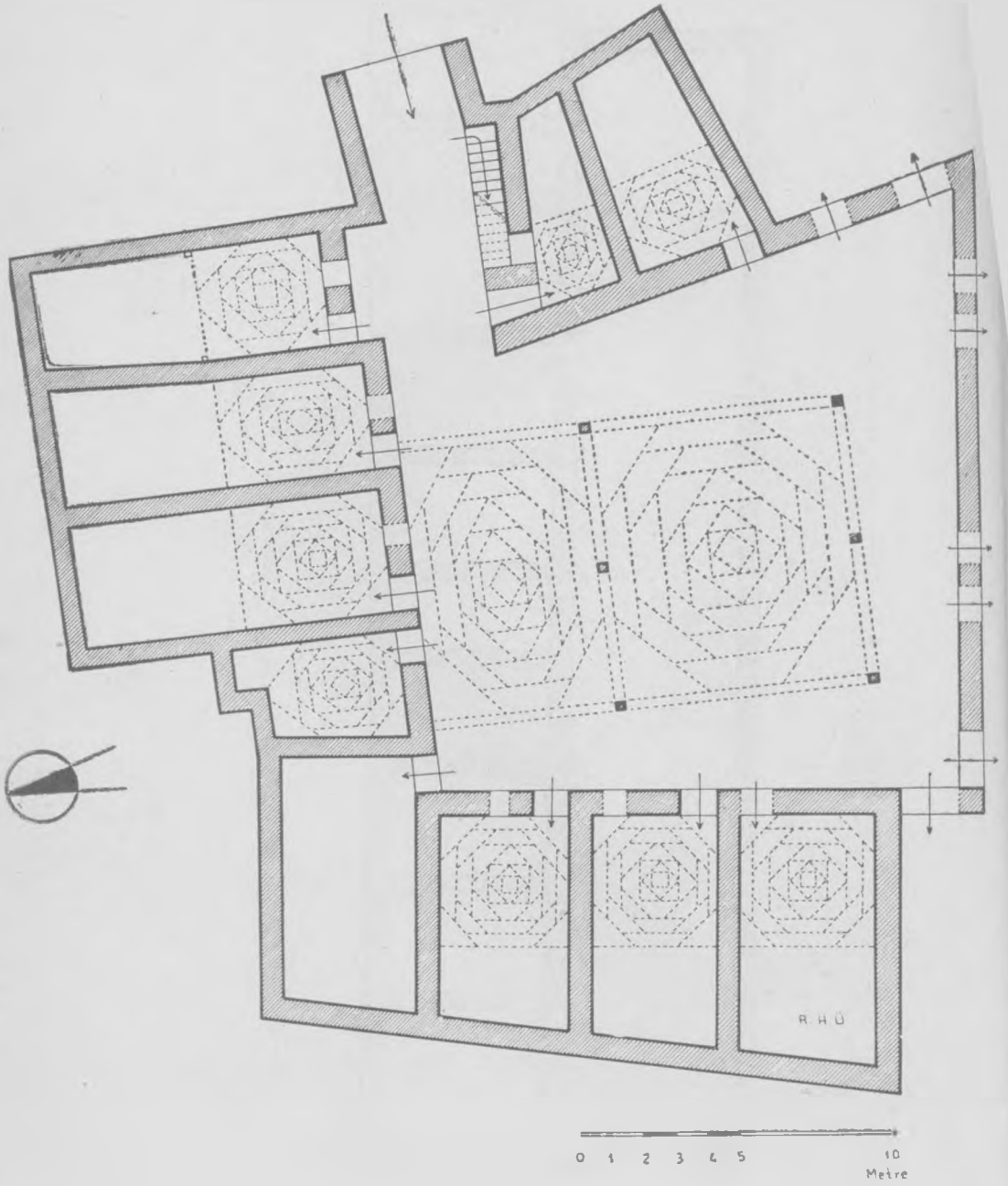

Şekil. 28- Taş Han. Üst kat planı R H Ü

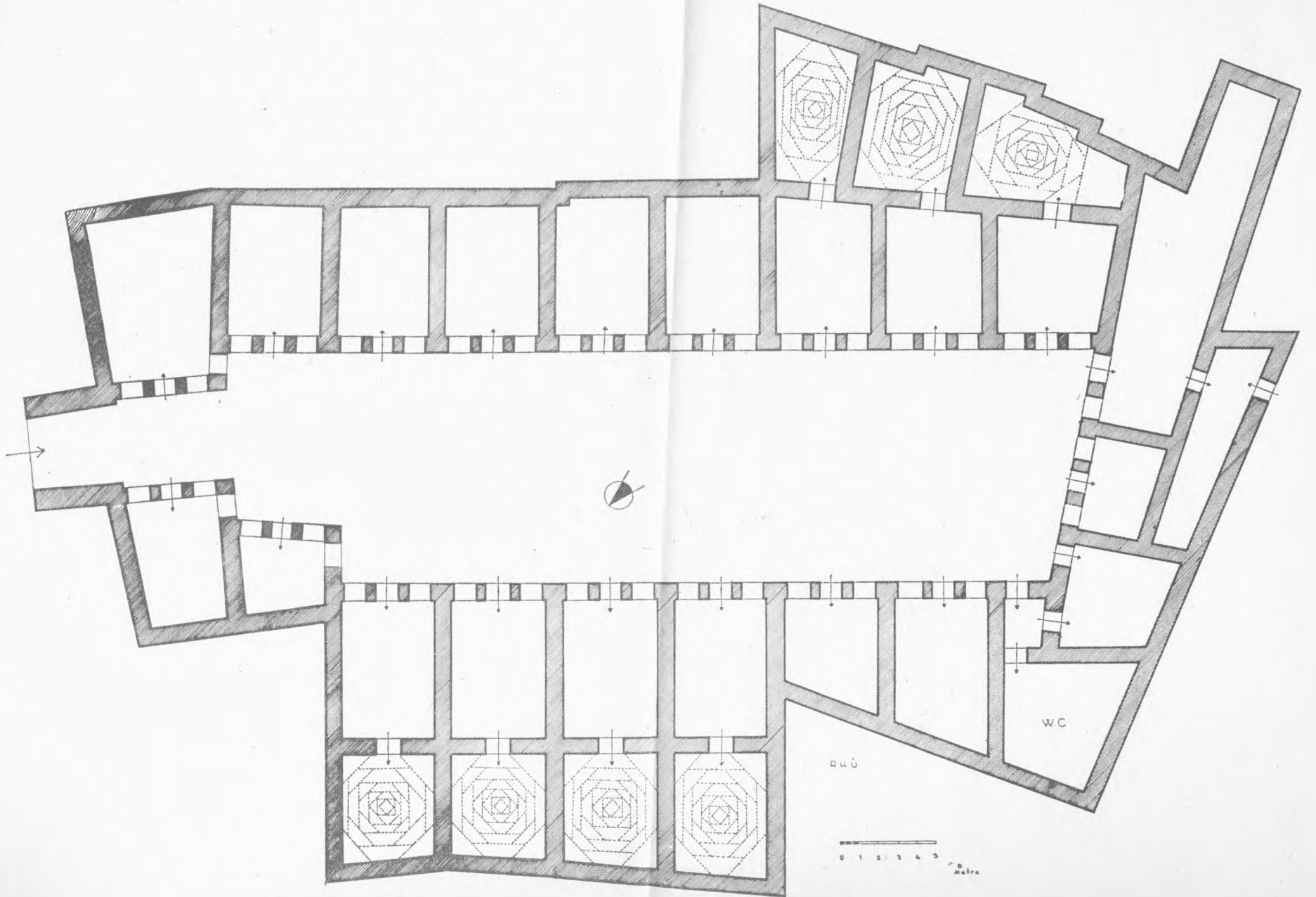

Şekil. 29- Gümrük Hanı

Şekil. 30- Cennetzade Hanı

Şekil. 31- Kanburolu Hanı

KALELER

Şehirlerin surlar ve kalelerle tahkim edilmesi Ortaçağ'da vazgeçilmez bir zaruret. Yerleşme ve ticaret hayatı yönünden önemi olan şehirlerde ve stratejik noktalarda kaleler inşa edilmiş, şehirlerin etrafı surlarla çevrilirdi. İlk çağlardan itibaren yakın yüzyıllara kadar devam eden bu gelenek, modern ateşli silahların icadı ile önemini kaybetti. Bugün Anadolu'nun belli başlı şehirlerinde ve ören yerlerinde, Ortaçağ artığı surların kalıntılarını görmek mümkündür.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden itibaren başlayan inşaa faaliyetleri arasında kaleler de onarılmış, günün stratejisine göre eski kalelere gerekli ilaveler yapılmıştı. Anadolu'dan gelip geçmiş kavimler, Türklerin gelişinden çok önce, gerekli yerlere kaleler inşa etmişlerdi. Bu nedenle Anadolu'nun yeni sahipleri müdafaa araçlarını hazır bulmuşlar, bunları gerekli şekilde onarıp tevsî ederek tekrar kullanılabilir duruma sokmuşlardır.

Anadolu gibi kavimlerin durmadan birbirleri ile çekiştikleri bir yörede inşa edilmiş kalelerin, yüzyıllar boyu değişmeden kalmaları zaten beklenemezdi. Her istiladan sonra, yıkılan kısımlar kalenin yeni sahipleri tarafından onarılmış ve yeni burçlar ve surlar ilave edilmiştir. Her yeni gelenin bir tarafını onardığı ve ilaveler yaptığı bir mimari eserde orijinal kısım ile ilave kısımları birbirinden ayırmak pek tabiidir ki çok güçtür. Hele ilk inşaatta kullanılmış malzeme onarım esnasında yeniden kullanılmış ise bu iş daha da güçleşir. Bu nedenle kaleler ve surlarda yapılan ilave ve onarımların bilinmesi için tek sağlam dayanak, inşaatı yaptıranların, inşa ettirdikleri kısımlara yerleştirdikleri kitabelerdir. Ama ne yazık ki bugün bunların da büyük bir kısmı kaybolmuştur.

1- Erzurum Kalesi ve Saat Kulesi: İlk olarak ne zaman inşa edildiği kesin olarak tesbit edilemeyen Erzurum surları ve kalesinin bugün tek kitabesi yoktur (Res. 40). İç kalenin nisbeten sağlam kalmış olmasına mukabil şehri çeviren çift surdan hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır. İlk olarak surların restitüsyonunu yapmayı deneyen A. Ş. Beygu'nun verdiği bilgilere göre varılan sonuç (88), surların, bugün içkaleyi çevreleyen caddelerin (Mumcu Caddesi, Pelit Meydanı, Gürcü Kapısı Meydanı, Bat Pazarı Caddesi, Taş Anbarlar ve Hapishane Caddeleri) güzergahını takip ettiğini göstermektedir (89). Surların dört kapı ile dışa açıldıkları ve bu kapıların *Tebriz Kapısı*, *Erzincan Kapısı*, *Gürcü Kapısı* ve *Harput Kapısı* adlarını taşıdıkları tahmin olunmaktadır (90). İçkaledeki derme çatma binalar

88- A.Ş. Beygu, *a.g.e.*, s. 19-22.

89- Halen Mumcu Caddesi'nde iki yerde ve Bat Pazarı caddesi'nin alt ucunda sur kalıntıları mevcuttur.

90- Daha fazla bilgi ve sur güzergâhını gösteren kroki için bk. R.H. Ünal *Les Monuments.*, s. 13-17, Fig. 2.

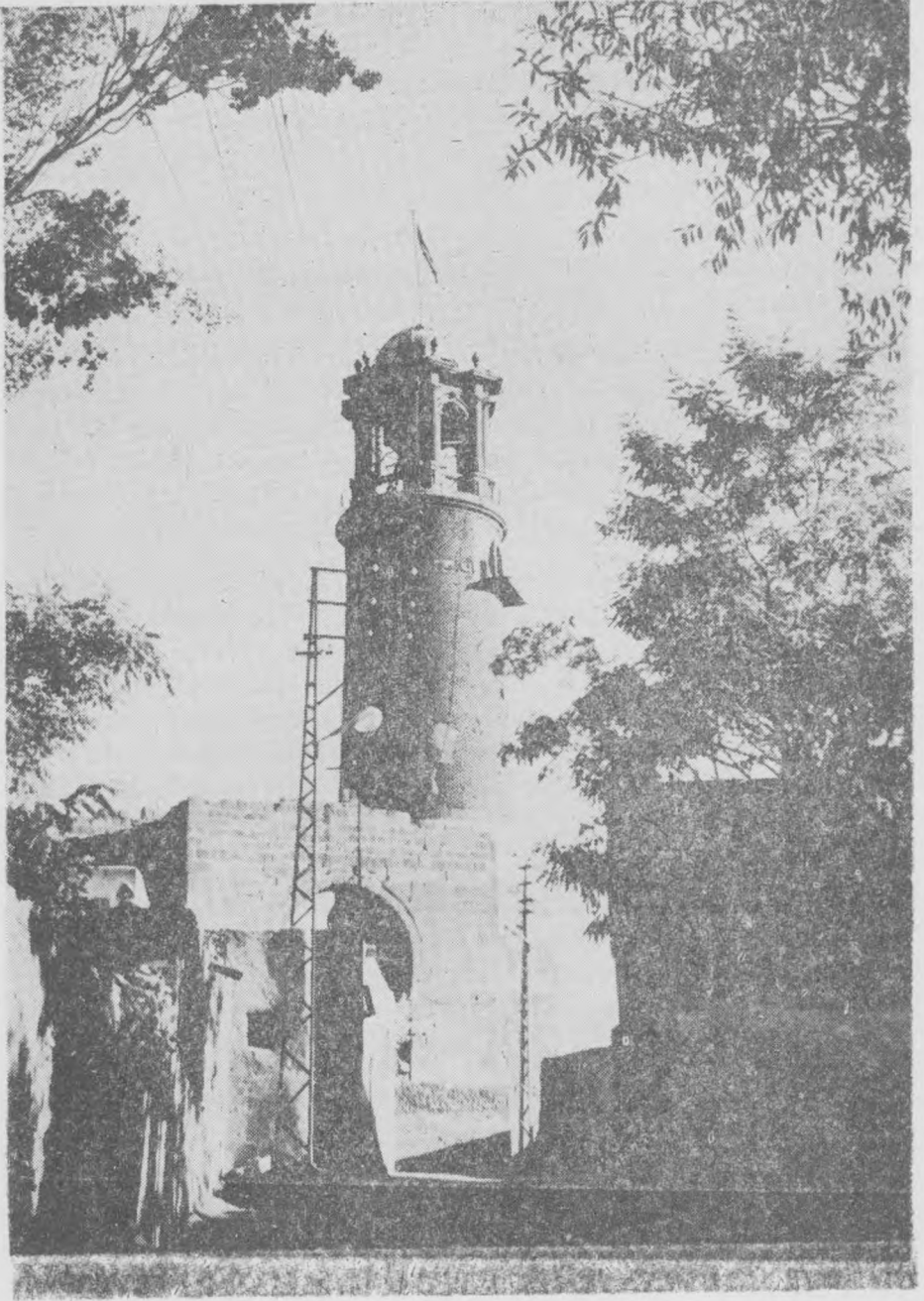
Res. 40- Erzurum surları. Kuzey-doğudan.

yakın zamanda yıktırılmıştır. İçkalenin genel hatları ile dikdörtgen bir planı vardır. Güney, kuzey ve doğu yönlerine yerleştirilmiş burçlar muntazam değildir. Güney-doğu köşesinde, osmanlı devrinde inşa edilen ilave bir kısım vardır. Güney-batı köşesinde, saltuklu devrinde inşa edilmiş gözetleme kulesi yükselmektedir. Yaklaşık olarak 21 m. yüksekliğindeki bu kulenin tabanı ve gövdesinin bir kısmı taştan, üst kesimi tuğladandır (Res. 41). Sütunlar üzerinde yükselen üst kesim ahşaptır ve geçen yüzyılın sonunda ilâve edilmiştir. Tuğla gövdeyi dolanan tek satırlık kitabede Saltuklu Sultanı *Ziyâüddin Gazi* nin adı okunmaktadır. Nadir Saltuklu eserlerinden biri olan bu anıt son yıllarda küçük bir onarım geçirmiş, esas giriş kapısı meydana çıkarılmıştır (91). Kale içindeki mescid kalenin güney duvarına yaslanmaktadır. Surlar ve burçlar muhtelif devirlerin tamir izlerini taşır (92).

2- Hasankale Kalesi : Aynı adla anılan ilçe merkezine hakim bir tepe üzerindedir. İçkaleyi çeviren surlar tamamen harap olmuştur. Sur ve burçlar son yıllarda kıs-

91- Bk. F. Sümer, *Saltuklular*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III (1971),s. 391-432; R.H. Ünal, *Les Monuments...*, s. 23-27.

92- Kale ve civarının planı için bk. R.H. Ünal, *ay.es.*, s. 17, Fig. 3. Erzurum Kalesi hakkında daha fazla bilgi için bk. İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 85-134.

Res. 41- Saat Kulesi. Kuzey-batıdan görünüş.

men onarılmıştır. Evliya Çelebi'nin (93) varlığını haber verdiği kasr bugün tanınmayacak haldedir. Yine aynı seyyahın, kalenin iki kapısının, *Ilıca Kapısı* ve *Uğrun Kapısı* adlarını taşıdığını öğreniyoruz (94). Kalede bugün hiçbir kitabe yoktur. Dolayısıyla ilk inşa devrini tayin mümkün değildir. İ. H. Konyalı'nın naklettiği muhtelif rivayetler sağlam bir mesnede istinat etmemektedir (95).

3- Hınıs Kalesi: Pek çok Anadolu kalesi gibi çok harap bir durumdadır. Ayakta kalabilen bir iki burcu da günden güne tahrip olmaktadır. Evliya Çelebi (96) kalenin dikdörtgen şekilli olduğunu, içinde bir su kaynağı ve 1200 hanenin bulunduğunu nakleder ki kalenin bugünkü durumuna göre bu rakkam biraz mübalağalı olmalıdır.

4- Avnik Kalesi: Aynı adlı köyün yanında yalçın bir kaya üstündedir. Vaktiyle ikinci bir sur duvarı, bugün içkalenin üzerinde yükseldiği tepeyi dolanmaktaydı. Sur ve burçların taşları sökülerek inşaatlarda kullanıldığı için bugün çok harap bir durumdadır. Kaledeki arapça kitabelerin son parçalarının da 1922 de vukubulan bir yer sarsıntısında döküldüğü söylenmektedir (97). İlk inşa devri ve geçirdiği onarım ve tadilat hakkında bir fikir edinmek mümkün değildir.

5- Tortum Kalesi: Tortum ilçesinin Tortum Kale Köyünde, kayalık bir tepenin üzerindedir. Bilhassa kuzey yönündeki duvar ve burçlar nisbeten sağlamdır. Evliya Çelebi (98) kalede, 18 ev ve Kanuni'nin inşa ettirdiği bir cami bulunduğunu söylemektedir. Kale içi bugün harap ve terkedilmiş durumdadır. Kalenin kuzey eteğinde, bahçeler içinde, Evliya Çelebi'nin bahsettiği iki hamamdan birinin kalıntılarını halen görmek mümkündür. Sur ve burçlar üzerinde kitabe yoktur. İlk inşa devri ve onarım ve tadilatlar hakkında kesin bir fikir yürütmek mümkün değildir.

6- Zuvans Kalesi: İspir yolu üzerinde Serçeme deresi'nde, Erzurum'un 35 km. kuzey-batısındadır. Dar bir boğazda, küçük bir tepenin üzerine kurulmuş olan bu kale de haraptır. Erzurum civarındaki kalelerin en küçüğüdür. Herhangi bir yerinde kitabeye rastlamıyoruz. Ne zaman inşa edildiği bilinmiyor. Tamir ve tadilatların önem derecesini de tayin etmek mümkün görünmemektedir.

7- Bardız Kalesi: Bardız bucağı yanında bir tepe üzerindedir. İki surla tahkim edilmiş iken birinci sur duvarı tamamen yıkılmıştır. Güneydeki burçlarda

93- *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul, 1970, C. III, s. 218.

94- *ay.es.*, s. 219.

95- İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 462-463.

96- *ay.es.*, s. 221.

97- *ay.es.*, s. 490.

98- *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. IV İstanbul, 1970, s. 42.

iki renkli taş kullanılarak süslü bir hava yaratılmıştır. İçkalede yapı kalıntıları görülmektedir. Herhangibir yerinde kitabe olmadığı için ilk inşa devri, onarım ve tadilatlar hakkında bir fikir edinilememektedir.

8- Oltu Kalesi: Oltu ilçe merkezinde, sarp bir tepe üzerindedir. İç kalenin güneye açılan bir tek kapısı vardır. Kuzey yönündeki iki büyük burçtan soldaki sonradan bir türbe haline sokulmuş, ve üzeri kubbe ile örtülmüştür. İçkale'de bina harabeleri, doğusunda da bir hamam harabesi vardır. Kaleden getirildiği söylenen kitabe parçaları, Konyalı'ya göre bir vakıf kitabesine aittir (99).

9- İspir Kalesi: İspir ilçesi'nde, Çoruh Nehri'nin sağ sahili kenarında, yüksek bir tepe üzerine kurulmuştur. Çoruh'a bakan yamacı çok sarpdır. Burçların ekserisi halen ayaktadır. İçkaleenin güney duvarına yaslanan küçük bir mescit ve bu mescidin kuzey-doğusunda da bir bizans kilisesinin harabesi vardır. Herhangi bir yerinde inşa veya tamir kitabesi yoktur.

KÖPRÜLER

Çoban Dede Köprüsü: Erzurum'un takriben 50 km. doğusunda, Köprüköy yakınındadır. Muş yolu, Erzurum-Kars yolundan bu noktada ayrılmakta ve halen bu köprünün üzerinden geçmektedir. Sekiz payenin taşıdığı yedi kemer gözlü köprünün üzerinden geçen yol güneye doğru hafif meyillidir. Kuzeyden itibaren ilk kemer gözü bir onarım esnasında kapatılmıştır. Doğu yüzünde köprünün ayakları, birer beşgen payanda ile takviye edilmiştir. Payandalar yarım silindir şekilli kaideler üzerine oturmaktadır. Köprü ayaklarının içi, muhtemelen köprünün ağırlığını hafifletmek için boş bırakılmıştır. Batı cephesinde ayaklara, gemi burnunu andıran bir şekil verilmiştir.

Köprü ayakları üzerinde yer yer geometrik süsleme unsurlarına ve taşçı markalarına rastlanmaktadır (100). Köprü üzerinde halen görülen iki kitabenin ikisi de okunamayacak derecede aşınmıştır. Bununla birlikte bu kitabelerden birinin IV. Murat devrinde (1140/1727-28) yapılan bir onarıma işaret ettiği anlaşılmaktadır (101). Köprüyü yaptıranın ismi ve şahsiyeti üzerinde muhtelif faraziyeler ileri sürülmüştür (102). Köprü üzerindeki süsleme unsurlarının karakteri ve diğer köprülerle yapılan kıyaslamalar yapının XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyıl başlarına tarihlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

99- İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 517-518.

100- Bu tezyinatın ve taşçı markalarının şemaları için bk. R.H. Ünal, *Les Monuments...*, Fig. 134-139.

101- İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 410.

102- Bk. R.H. Ünal, *ay.es.*, s. 157.

2- Derviş Ağa Köprüsü: Serçeme Deresi üzerinde, Tosik ve Yermeçöl dağları arasındadır. Düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş tek gözlü bir köprüdür. Üst kısmı yıkıldığı için üzerine ahşap bir geçit inşa edilmiştir. Köprü, ayaklarından biri üzerine yerleştirilmiş inşa kitabesine göre 1115/1703-1704 yılında, *Derviş Ağa* adında bir zat tarafından inşa ettirilmiştir.

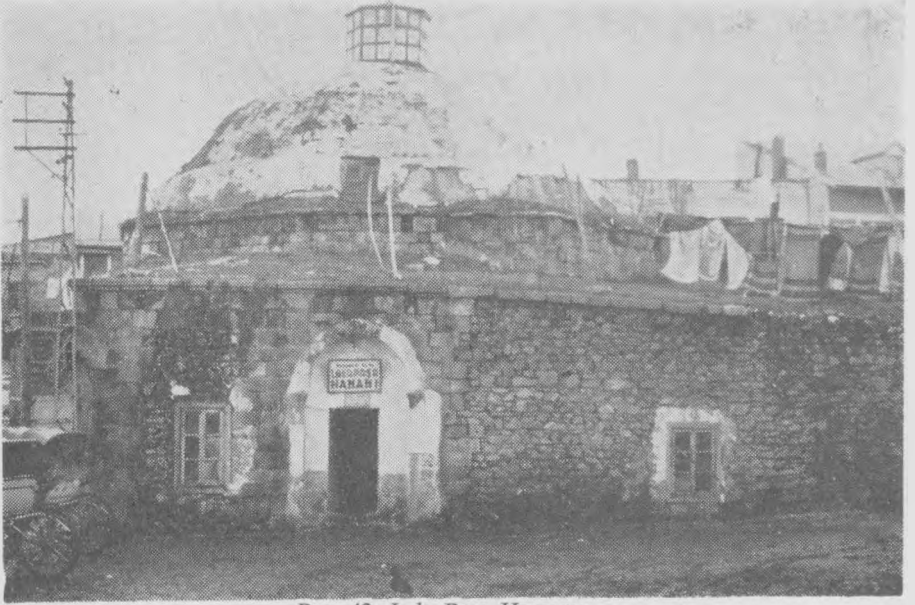
HAMAMLAR

1- Boyahane Hamamı: Taş Han'ın yakınında, Boyahane Camisi bitişiğindedir (Res. 5), (Şek. 4). Çok harap ve terkedilmiş bir durumda iken son yıllarda onarılmıştır. Soyunma kısmı yoktur. Küçük bir kapıdan soğukluğa girilmektedir. Soğukluk, ortada bir kubbe, iki yanda da sivri kemerli tonozlarla örtülü uzunlamasına bir mekandır. Pandantifler üzerine oturan üç kubbe ile örtülü ılık kısmında, kubbeleri ayıran iki kemerin içleri örülmüştür. Sıcaklık, haçvari bir düzende yerleştirilmiş dört sivri kemer tonozlu eyvan ile ortada bir kubbeli mekan ve köşelerde birer kubbe ile örtülü halvet hücrelerinden meydana gelmektedir. Köşelerdeki hücreler sekizgen planlıdır. Külhan kısmının göçen tonozu son onarımda yenilenmiştir.

Hamamın kuzey cephesi kesme taşlarla kaplıdır. Kubbe ve tonozlar tuğladandır. Kubbelerin üzerinde bol miktarda fener mevcuttur. Kuzey-doğu köşesinde yer alan Boyahane Camisi, muhtemelen soyunma mahalli olarak inşa edilmişken sonradan camiye tahvil edilmiştir.

Bugün harap olan kitabesine göre hamam 974/1566-67 yılında *Hacı Emin Paşa* adında bir zat tarafından inşa ettirilmiştir (103).

2- Lala Paşa Hamamı: Tebriz Kapısı semtindedir (Res. 42), (Şek. 32). Çöplük Hamamı adı ile de anılır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanmakla birlikte girişi batıdandır. Enine uzanan dar giriş mekanından soyunma kısmına girilir. Bu kısım tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Soyunma kısmının güney duvarındaki bir kapıdan ılıklığa geçilmektedir. Ilıklık, ortada bir kubbe ve iki yanda sivri kemerli tonozlarla örtülü enine bir mekandır. Batı duvarına açılmış bir kapıdan W. C. lere geçilmektedir. Sıcaklık, kubbe ile örtülü merkezi bir hacime açılan, sivri kemer tonozlu üç eyvandan ibarettir. Güney-doğu ve güney-batı köşelerinde kubbe ile örtülü birer halvet hücresi yer almaktadır. Sıcaklığın batı eyvanından dirsekli bir geçitle usturalığa geçilmektedir.

Res. 42- Lala Paşa Hamamı.

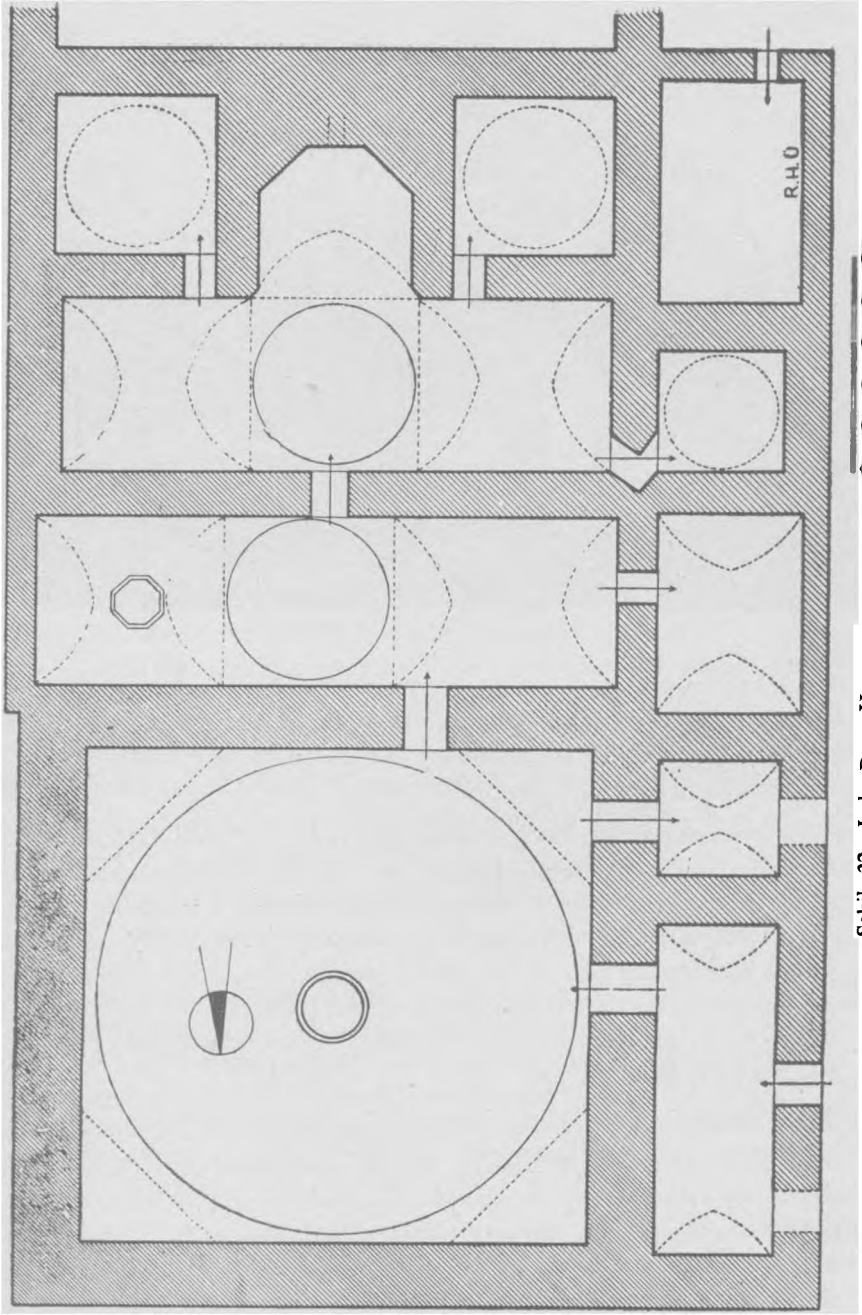
Haçvari tonozlu hamam tipinin değişik bir örneği olan bu yapı bakımsızlık içindedir (104). Herhangibir yerinde kitabesi yoktur. Adına dayanılarak banisinin *Lala Mustafa Paşa* olduğu sanılmaktadır. Bu durumda yapı XVI. yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır (105).

3- Kırkçeşme Hamamı: Bu hamamın hayli tamir ve tadilat gördüğü anlaşılmaktadır (Şek. 33). Düzensiz planı bu hususu kanıtlamaktadır. Bugün mevcut soyunma yerleri ve tek kubbe ile örtülü olan ılıklik sonradan inşa edilmiş olmalıdır. Hamamın aslı hüviyetini koruyan yegane kesimi sıcaklıktır. Bu kısım pek çok osmanlı hamamında görülen bir tertibe sahiptir. Ortada bir kubbe ve haçvari düzende tertiplenmiş sivri kemerli dört eyvandan müteşekkildir. Köşelerde kubbe ile örtülü birer halvet hücresi vardır. Bu hücrelere, eyvanların birleştiği köşelere açılan kapılardan girilmektedir.

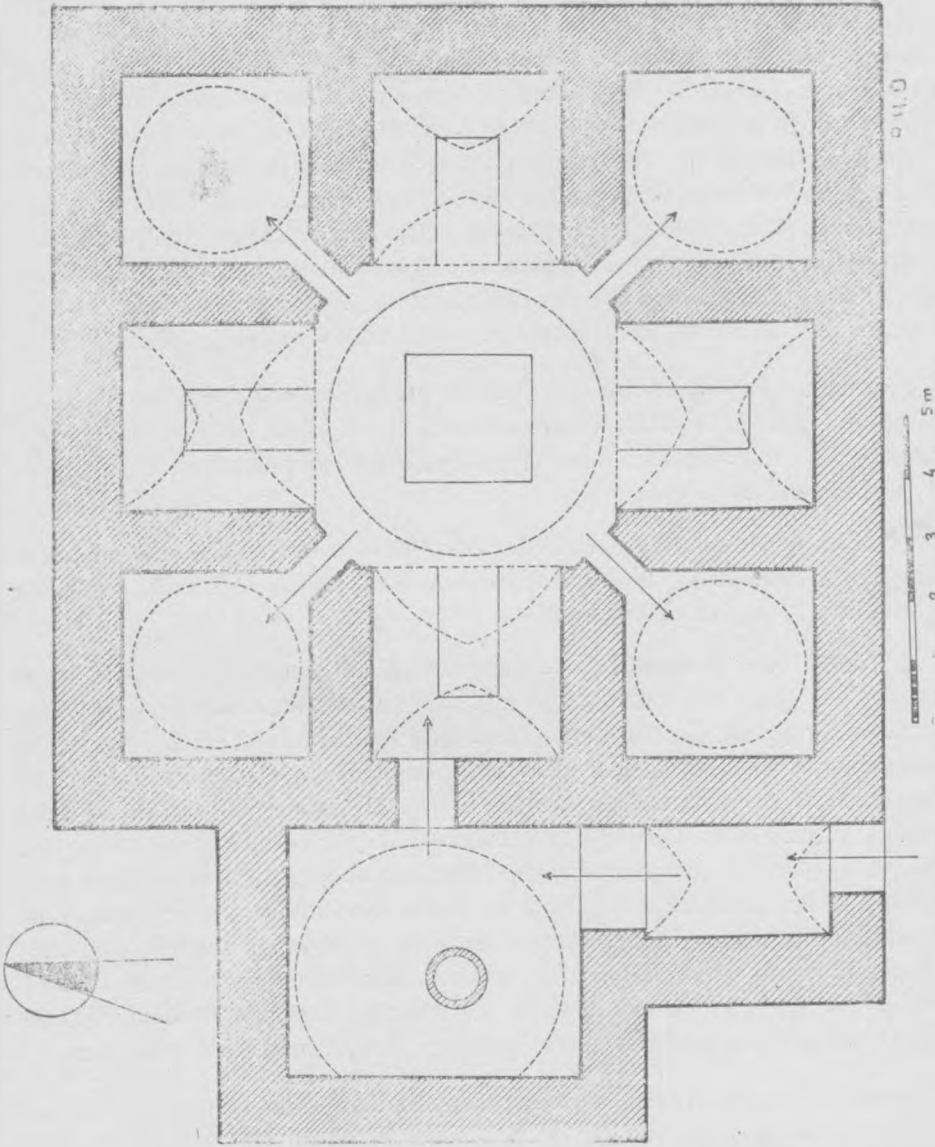
Dış görünüşü ile dikkat çekmeyen bu yapı, aslı hüviyetini korumuş sıcaklık kısmıyla ilginçtir. Herhangibir yerinde kitabesi yoktur. Osmanlı hamam-

104- Osmanlı devri namamları hakkında bir tipoloji denemesi için bk. S. Eyice, *İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında bir Deneme*, Tarih Dergisi, XI (1960), sayı. 15, s. 99-120; Genel bilgi için bk. K. Klinghart, *Türkische Baeder*, Stuttgart, 1927; K. Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul, 1949, ve A.S. Ülgen, *Hamam Maddesi*. İslam Ansiklopedisi.

105- İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 283.

Şekil. 32- Lala Paşa Hamamı

Şekil. 33- Kırkçeşme Hamamı

larının kronolojik tasnifi henüz yapılmamış olduğu için kesin bir tarih vermek mümkün olmamakla birlikte XVI-XVII. yüzyıllarda inşa edildiği söylenebilir.

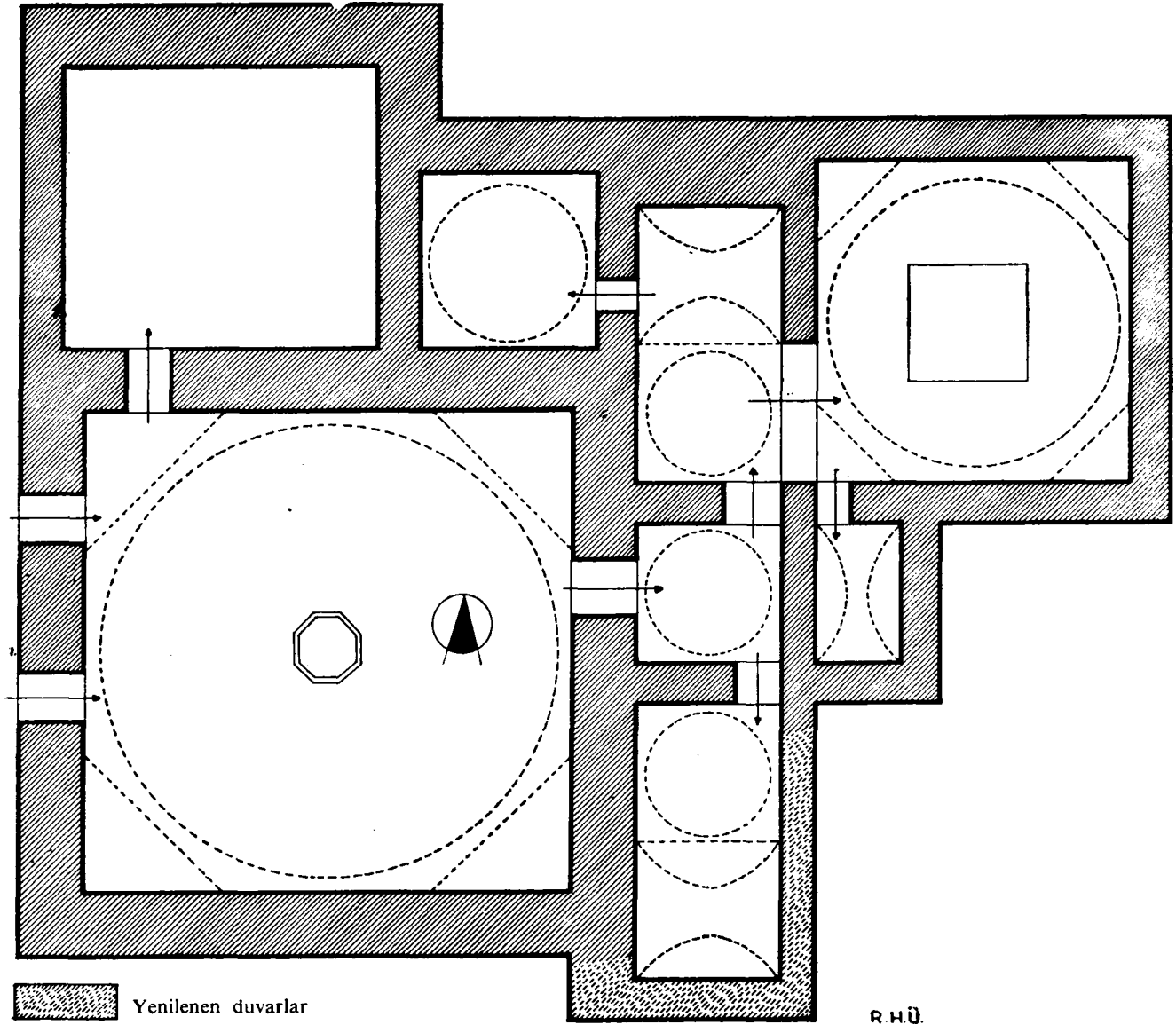
4- Küçük Həmam: Ali Paşa Mahallesiindedir. Bu hamam da hayli onarım ve tadilat görmüştür (Şek. 34). Bugün soyunma kısmına ahşap çatılı bir dehlizden geçilerek girilmektedir. Soyunma kısmı, tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Bu kısma açılan bir kapıdan, kuzey-batı köşesinde üzeri ahşap hatıllı bir odaya geçilmektedir. Bu odanın ilk yapıdan kalmış olduğu şüphelidir. Soğukluğun doğu duvarındaki bir kapıdan da hayli tadilata uğramış ılıklik kısmına geçilmektedir. İlıklik, yan yana dizilmiş üç küçük kubbe ve iki yanda da sivri kemerli birer tonozla örtülüdür. Sonradan kubbeleri ayıran kemerlerin içi örülerek üç ayrı mekan elde edilmiş ve bunlardan güneyde kalanı WC haline getirilmiştir. Kuzeydeki tonozlu kısma açılan bir kapıdan, kapısı soyunma yerine açılan ahşap çatılı oda ile tonozlu kısım arasına yerleştirilmiş kare bir mekana geçilmektedir. Bir kubbe ile örtülü olan bu mekan ilk binada muhtemelen WC olarak kullanılmakta idi.

Hamamın bugünkü sıcaklığı küçük bir kubbe ile örtülü tek bir mekandan ibarettir. Soğukluk ve ılıklik kısımlarına oranla çok küçük olan bu sıcaklık sinradan inşa edilmiş olmalıdır. Sıcaklığın güney-batı köşesinden geçilen usturalık da ilk yapıdan kalma değildir.

İ. H. Konyalı (106) kaynak göstermeden bu hamamın Murat Paşa'nın evkafı olduğunu söylemektedir. Bu taktirde hamamı XVI. yüzyıla tarihlemek gerekirse de elimizde kesin bir delil yoktur.

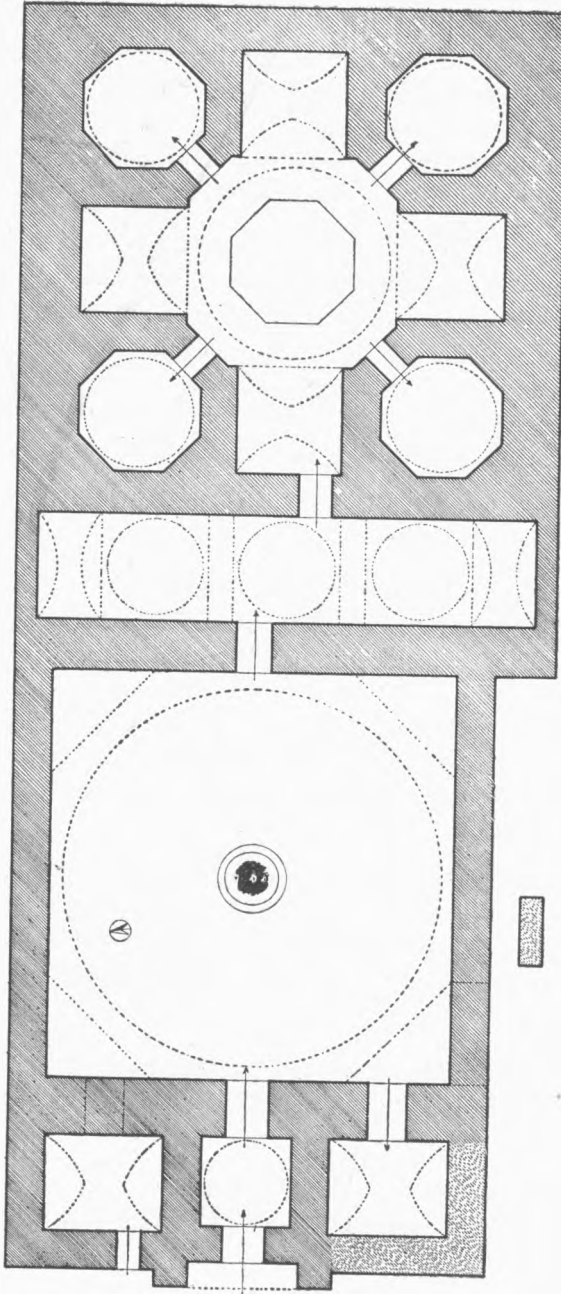
5- Murat Paşa Hamamı: Murat Paşa Camisi'nin güneyinde, aynı adla anılan mahallededir (Şek. 35). Taçkapı ana nişi sivri kemerli tonozdan bir kavsara ile, giriş kapısı aralığı da basık bir kemerle örtülüdür. İlk yapıda taçkapı, bina cephesine nazaran bariz bir çıkıntı teşkil etmekte idi. Dışarıda kubbe ile örtülü kare bir mekana, buradan da tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülü soyunma kısmına girilmektedir. Girişteki kare mekanın iki yanında yer alan kırma taşla inşa edilmiş odalar sonradan ilavedir. Soğukluğun güney duvarına açılmış bir kapıdan ılıkliğe geçilmektedir. Enine bir mekan olan ılıklik, kuzey ve güney uçlarında bir sivri kemerli tonoz; bunlar arasında da üç küçük kubbe ile örtülüdür. Güneydeki tonoz örtülü kısım tadil edilerek WC haline getirilmiştir. Sıcaklık, merkezî bir kubbe ve haçvari düzende dört adet sivri kemerli tonozla örtülüdür. Köşelerde, sekizgen profilli ve birer kubbe ile örtülü halvet hücreleri vardır.

Erzurum'un en az tadil edilmiş hamamlarından biridir. Plan itibarıyla klasik bir düzene sahiptir. Herhangibir yerinde kitabesi yoktur. Murat Paşa'nın adı ile anılması, Murat Paşa Camisi ile aynı yıllarda yaptırılmış olabileceğini düşün-

Şekil. 34- Küçük Hamam

0 1 2 3 4 5 m.

Şekil. 35- Murat Paşa Hamamı

dürmektedir. Bu taktirde hamam XVI. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olmalıdır.

6- Saray Hamamı : Emir Şeyh Mahallesi'ndedir. Hamama sonradan ilave edilmiş bir dehlizden girilmektedir (Şek. 36). Soyunma kısmı tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Bu kısma giriş, hamamın eksenine göre yan yüz-dendir. Muhtelif tadilatlar geçirdiği görülen hamamda, bu girişin de sonradan açılmış olması ihtimali vardır. Giriş kapısının karşısına isabet eden bir kapıdan, iki kubbe ile örtülü bir mekana geçilmektedir. Duvarları kırma taş, kubbeleri de tuğladan olan bu mekanın dış duvarı da eğridir.

Ilıklık ilk yapıda üç kubbe ile örtülüydü. Bugün sağda kalan kubbe bir duvarla diğerlerinden ayrılmış ve sıcaklığa açılan bir kapı ile bu kısma ilave edilmiştir. Hamamın giriş cephesine ilave edilmiş ve bir kubbe ile örtülmüş kısım uzun ve çapraz bir dehliz ile ılıklığa bağlanmıştır. Sıcaklık, tromplar üzerine oturan tek kubbeli bir mekanla, giriş yönüne yerleştirilmiş, kubbe ile örtülü iki halvet hücrelerinden ibarettir. Sonradan yapılan ilaveler bir kenara bırakılırsa hamamın ilginç yönü, az rastlanan bir düzene sahip olan sıcaklığıdır.

Giriş kapısı üzerindeki kitabeye göre hamam, *Derviş Ağa* tarafından 1119 1707-1708 yılında inşa ettirilmiştir.

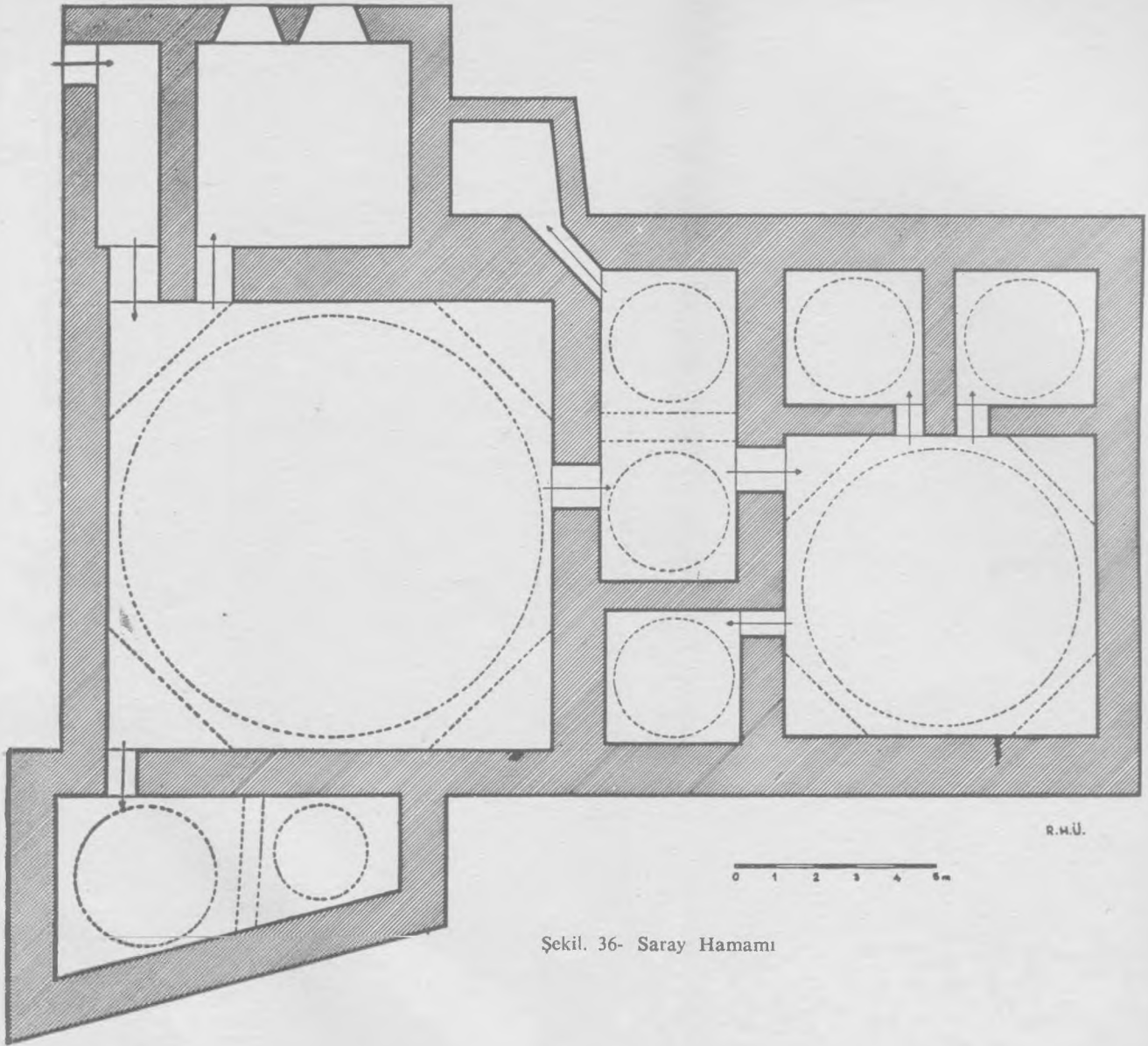
7- Gümrük Hamamı: Hamamın özellikle soğukluk ve ılıklık kısımları tadilata uğramıştır (Şek. 37). Bugünkü giriş kapısı ana eksen üzerinde değil yandadır. Soğukluk kısmının, giriş cephesinin dışında kalan iki yüzüne ilaveler yapılmıştır. Soğukluk, tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Ilıklık ilk yapıda yan yana üç kubbe ile örtülüydü. Kenarlardaki iki kubbe bugün ılıklıktan ayrılmış ve açılan birer kapı ile sıcaklığa ilave edilmiştir. Sağdaki kubbe herhangi bir nedenle yıkılmış ve sonradan yapılmış olmalıdır. Bugün ılıklıktan geçilen kubbeli mekan da sonradan ilavedir.

Sıcaklık, örneğine sık rastlanan haçvari tonozlu tipin muhtasar bir tatbikatıdır. Girişteki tonoz ile bunun iki yanında yer alması gereken kubbeli halvet hücreleri kaldırılmış, böylece üç eyvanlı bir plan elde edilmiştir. Ilıklığın bir kısmının sıcaklığa ilave edilmiş olması da bu daralma nedenine bağlanabilir. Köşelerdeki halvet hücrelerinin girişi, dipteki eyvana açılmaktadır.

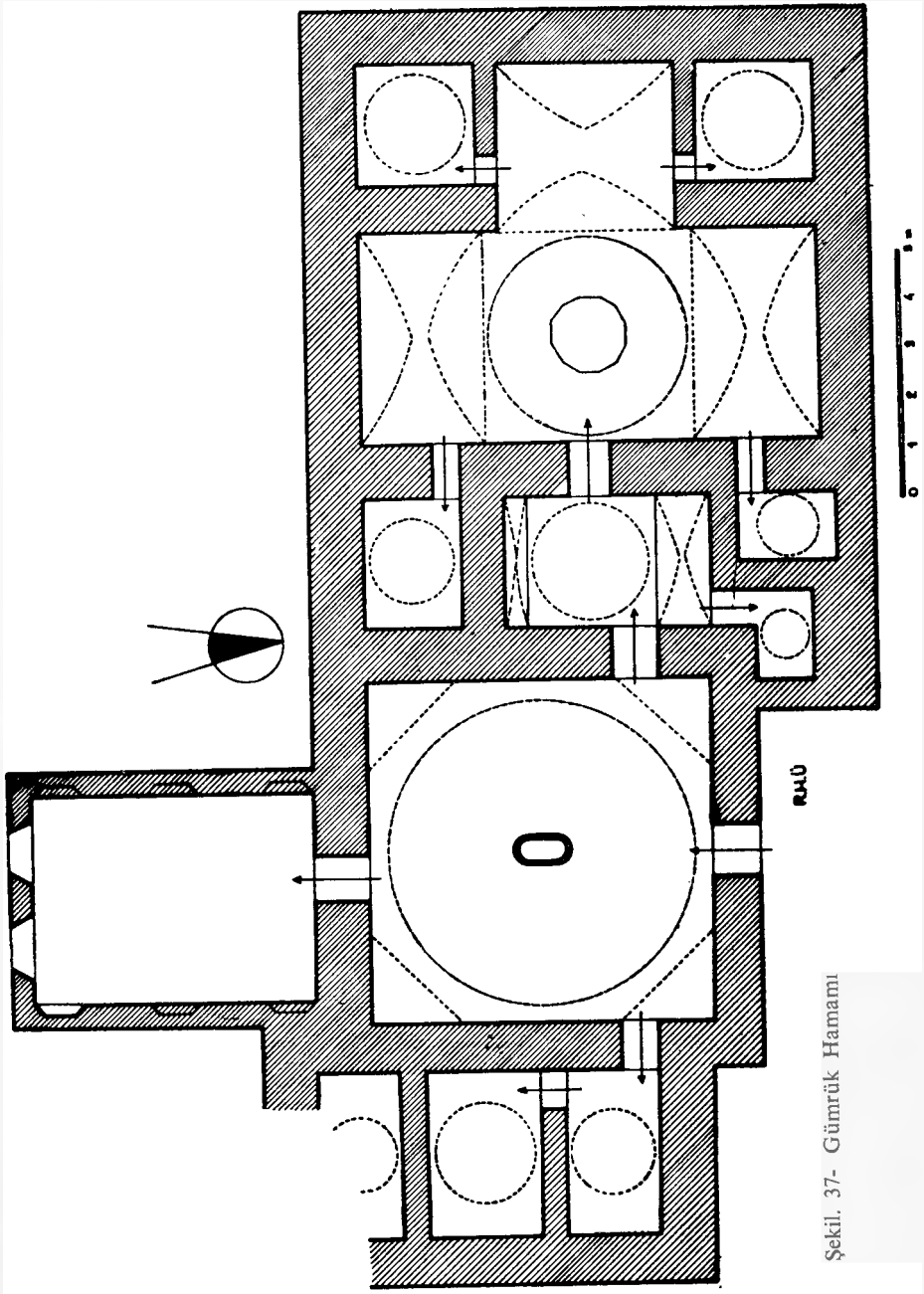
İ. H. Konyalı (107), kaynak göstermeden, hamamın Gümrük Camisi'nin vakfı olduğunu söylemektedir. Bu taktirde yapı, XVIII. yüzyılın ilk çeyreği içinde inşa edilmiş olmalıdır.

8- Çifte Göbek Hamamı: Erzurum'un plan yönünden en ilginç hamamıdır (Şek. 38). Çok tadil edilmiş olmasına rağmen, ilk inşaatın aslı unsurlarını seçmek

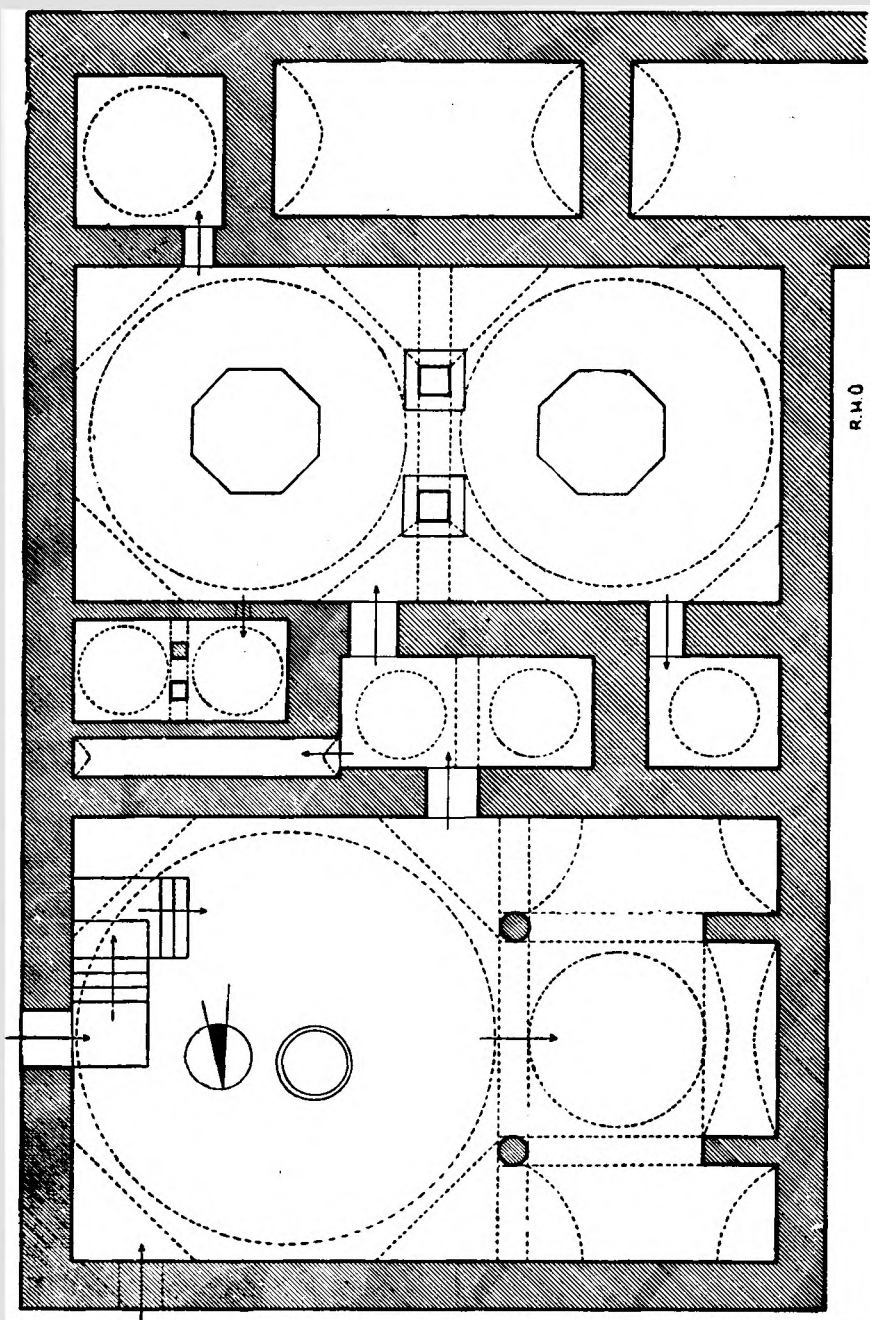

Şekil. 36- Saray Hamamı

Şekil. 37- Gümrük Hamamı

Şekil. 38- Çifte Göbek Hamamı

mümkün olabilmektedir. Vaktiyle kuzeye açılan giriş kapısı kapatılmış, doğuya yeni bir kapı açılmıştır. Tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülü soyunma kısmı, batı yönünde ilginç bir kısımla genişletilmiştir. Soyunma kısmının batı duvarı genişliğinde olan bu ek, iki silindirik sütun üzerine oturan üç kemerle soyunma kısmına, açılmaktadır. İki sütun arasında kalan sahanın doğu kesimi bir kubbe ile, batı kesimi de sivri kemerli bir tonozla örtülüdür. Sütunlarla duvarlar arasında kalan sahalarda da, birer yarım manastır tonozu ile örtülüdür. Bir başka örneğini tanımadığımız bu kesimin ilk yapıdan kalma olduğunu tahmin ediyoruz.

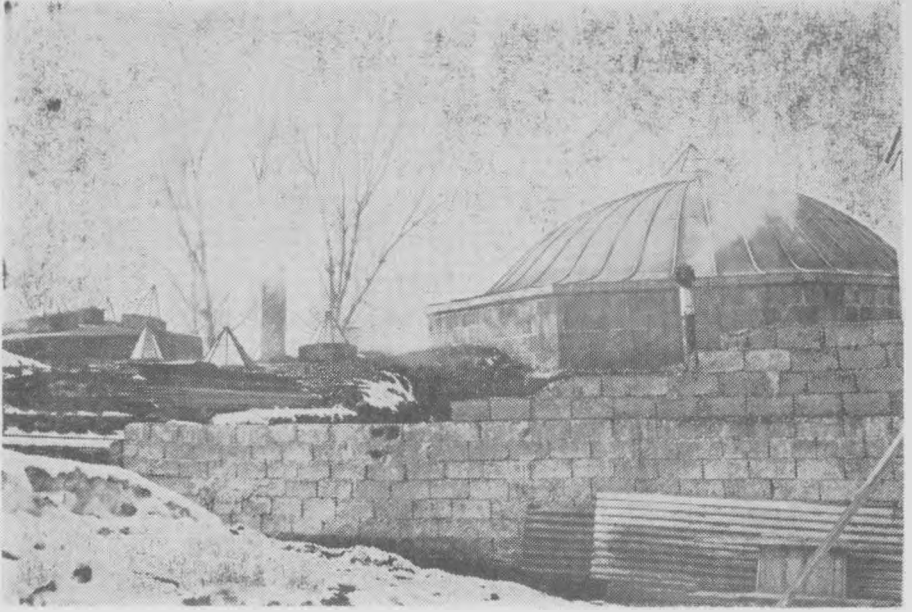
Ilıklık, hamamın en fazla tadil edilmiş kısmıdır. İlk yapıda muhtemelen beş kubbe ile örtülü idi. Bugün bu kubbelerden sadece ikisi ılıklığa dahildir. En batıdaki kubbeli hacim diğerlerinden bir duvarla ayrılmış ve bir kapı ile sıcaklığa ilave edilmiştir. Doğudaki iki kubbe de aynı işlemle sıcaklığa dahil edilmişken, sonradan aradaki kapı, hamamın sıcaklığını azalttığı için kapatılmıştır. Kapatılan bu hacimle soğukluk duvarı arasında, bugün WC olarak kullanılan sivri kemer tonozlu dar ve uzun bir hacim eklenmiştir.

Sıcaklık, kare profilli iki adet sütunla birbirinden ayrılan ve tromplar üzerine oturan iki büyük kubbe ile örtülüdür. İlk yapıda sıcaklık, bu iki kubbenin örttüğü sahadan ibaret iken sonradan güney-doğu köşesine bir halvet hücreci ilave edilmiş, ılıklıktan bir kısım da buraya dahil edilmiştir.

Hamamın kitabesi yoktur. İ. H. Konyalı (108), kaynak göstermeden, yapının Bakırcı Camisi vakfı olduğunu söylemektedir. Buna göre hamam, XVIII. yüzyılın ilk yarısı içinde inşa edilmiş olmalıdır.

9- Şeyhler Hamamı: Şeyhler Medresesi yanında, Caminin karşısındadır (Res. 43), (Şek. 39). Aslı hüviyetini nisbeten korumuş hamamlardandır. Caddeye açılan kapıdan, içinde bir türbenin yer aldığı bir dehlize, oradan da soğukluğa geçilmektedir. Bu kapı, soğukluğun batı duvarı ortasında ve ana eksen üzerindedir. Soğukluk, diğer hamamlarda olduğu gibi tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Doğu duvarına açılmış bir kapıdan, yan yana üç küçük kubbe ve uçlarda pek derin olmayan sivri kemer tonozlu birer eyvan parçası ile örtülü olan ılıklık kısmına geçilir. Ilıklığın kuzey ucundaki tonozlu kısma açılan bir kapıdan WC ye geçilir. Bu hacim, doğu-batı istikametinde, sivri kemerli bir tonozla örtülüdür.

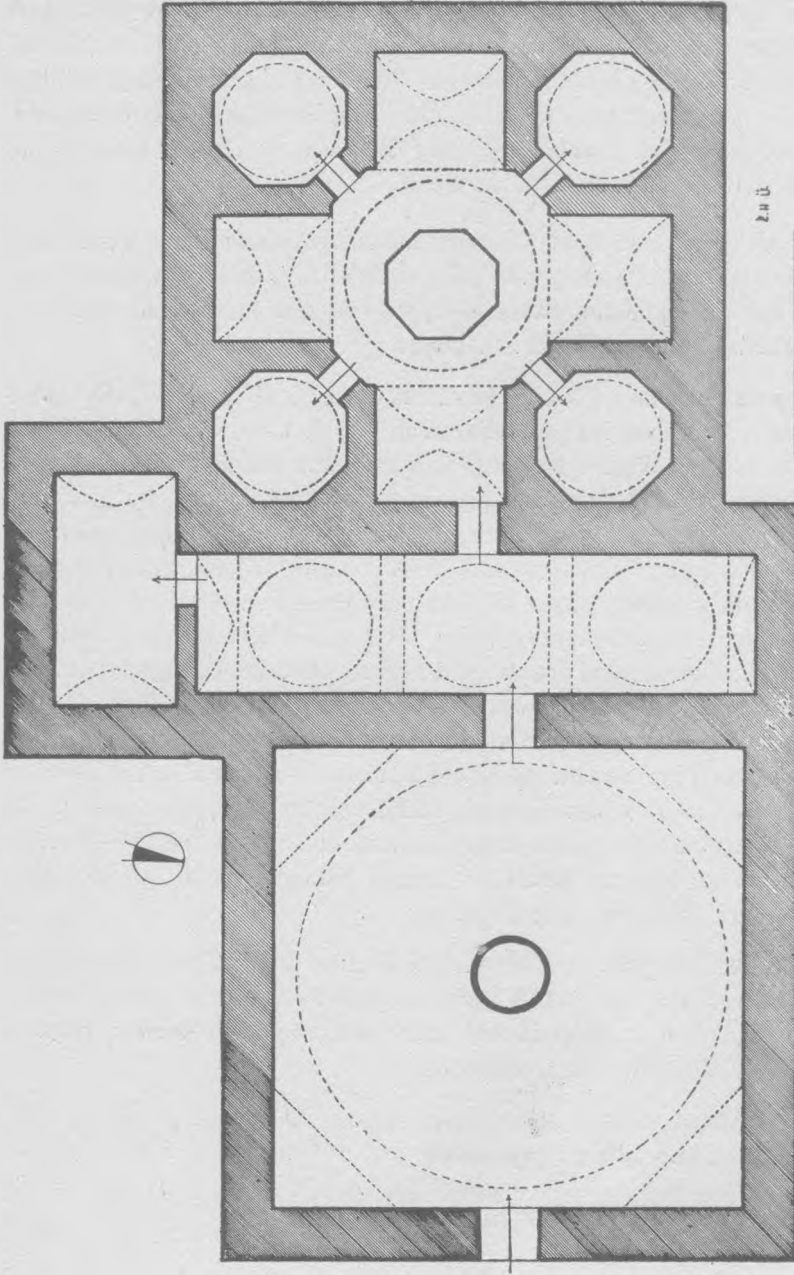
Sıcaklık, haçvari düzende dört eyvandan ve köşelere yerleştirilmiş kubbeli halvet hücrelerinden ibarettir. Orta saha kubbe ile örtülüdür. Halvet hücreleri sekizgen planlıdır. Dıştan hiçbir özelliği olmamakla birlikte, klasik düzendeki yapı fazla bozulmadan zamanımıza kadar gelebilmiştir. Hamamın kitabesi yoktur. İ. H. Konyalı'nın kaynak zikretmeden kaydettiğine göre Şeyhler Camisi-

Res. 43- Şeyhler Hamamı.. Güneyden görünüş.

nin vakfıdır (109). Buna göre, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olmalıdır.

10- Tahta Hamam: Geniş ve derin bir dehlizden geçilerek girilen hamamın soyunma kısmı, bugün beş ahşap destek üzerine oturan ahşap bir tavanla örtülüdür (Şek. 40). Yaklaşık olarak kare plandaki soğukluk, ilk yapıda muhtemelen bir kubbe ile örtülüydü. Soyunma yerinin güney-doğu köşesindeki bir kapıdan, doğu-batı yönünde uzanan bir tonozla örtülü kare bir mekana geçilmektedir. Bu mekanın başka bir hacimle ilgisi olmayıp, bugün soyunma yeri olarak kullanılmaktadır. Soğukluğun batı duvarındaki bir başka kapıdan, düzensiz bir görünüş arzeden ılıkılık kısmına geçilmektedir. Doğu-batı yönünde uzanan bir beşik tonozla örtülü bu mekandan, takriben aynı ebad ve biçimde ve bugün WC olarak kullanılan ikinci bir mekana geçilmektedir. Bu hücreye açılan müstakil hücre de halen anbar olarak kullanılmaktadır. ılıkılığa dahil ilk hücrenin güney-doğu köşesindeki bir kapıdan, ikinci ılıkılık hücreğine geçiliyor. Bu ikinci hücre, kuzey-güney yönünde uzanan bir beşik tonozla örtülüdür. Bu hücrenin güney-batı köşesindeki bir kapıdan da sıcaklığa geçilmektedir.

Şekil. 39- Şeyhler Hamamı

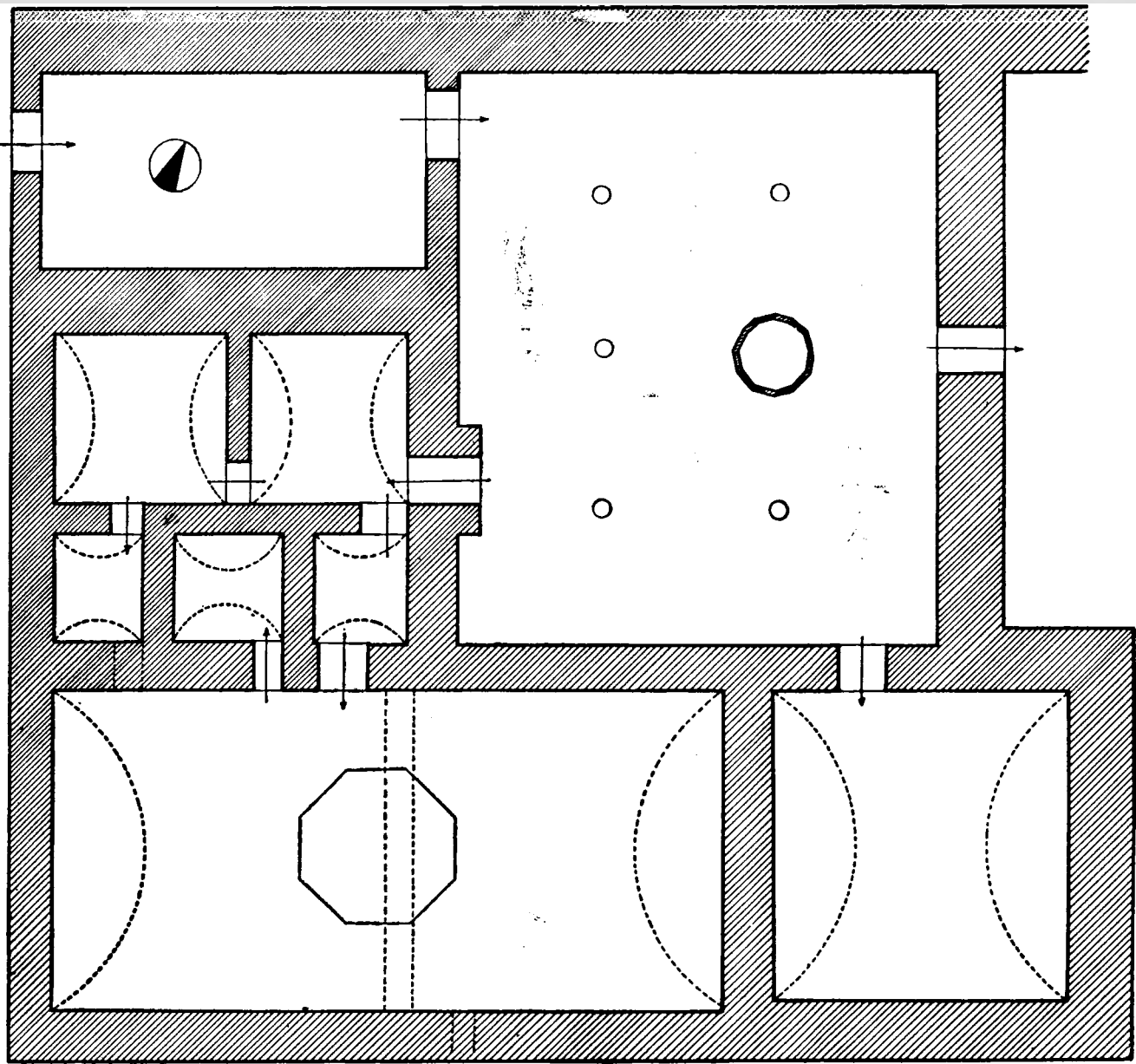
Sıcaklık, doğu-batı yönünde uzanan, beşik tonozla örtülü, uzunlamasına bir mekandır. Anbar olarak kullanılan hücre ile, ikinci ılıklik hücresi arasında, kapısı sıcaklığa açılan ve bugün halvet hücresi olarak kullanılan bir hücre yer almaktadır. Bugün anbar olarak kullanılan hücrenin de vaktiyle halvet hücresi olduğu, sonradan bu kapının örülerek bugünkü WC cihetine yeni bir kapı açıldığı tahmin olunabilir. Soğukluğa açılan ve soyunma yeri olarak kullanılan mekânın genişliği ve tonozunun yönü sıcaklık ile aynıdır. Bu husus vaktiyle bu mekânın da sıcaklığa dahil olabileceğini düşündürmektedir.

İ. H. Konyalı (110), kaynak zikretmeden hamamın İbrahim Paşa Camisi'nin vakfı olduğunu söylüyor. Bu durumda yapının XVIII. yüzyıl ortalarında inşa edilmiş olması gerekir. Hamamın düzensiz yapısı ve klasik düzende olmayan planı bir kıyaslamaya imkan bırakmamaktadır.

11- Pastırmacı Hamamı : Fuadiye Hamamı da denir (Şek. 41). Erzurum'un büyük ve nisbeten iyi korunmuş hamamlarından biri olan bu yapı Gürcü Kapısı semtindedir. Ön kısmını binalar kapattığı için soyunma kısmına bir dehlizden geçilerek girilmektedir. Giriş kapısının hemen yanında, soyunma kısmına doğru girinti yapan bir dirsek görülüyor. Hamamın bu kesiminin kuzeyine, sonradan çeşitli ilaveler yapılmıştır. Fakat soyunma kısmının aslı hüviyeti, açılan kapılar ve yukarıda sözünü ettiğimiz dirsek dışında pek bozulmamıştır. Soyunma kısmından ılıkliğa, hava temizlemeye yarayan bir bacanın içinden geçilerek girilmektedir. Ilıklık, hamamın en ziyade tadil edilmiş kısmıdır. İlk yapıda, kuzey-güney yönünde uzanan bir beşik tonozla örtülü olduğunu tahmin ettiğimiz bu mekânın güney kesimi bir duvarla bölünmüş ve halvet hücrelerinden biri de sıcaklıktan ayrılarak müstakil bir hamam haline sokulmuştur. Bugün hamamın kadınlar kısmı olarak kullanılan bu kesime giriş için ılıkliğin güney-doğu ucuna, dışarıya ile irtibatlı bir kapı açılmıştır. Ilıklığın kuzey uzantısı da önceleri başka bir amaçla bölünerek hamamdan ayrılmış olmalıdır. Bugün hamama dahil olan kesimi de ayrıca bölünerek WC haline getirilmiştir.

Sıcaklık, kubbe ile örtülü kare bir mekân etrafına dizili halvet hücrelerinden ibarettir. Bugün sıcaklığa açılan sekiz hücrenin hepsi birer çapraz tonozla, sıcaklıkla ılıklik arasındaki küçük eyvan da sivri kemerli bir tonozla örtülüdür. Hamam Erzurum'da bu plan tipinin tek temsilcisidir.

Hamamın kitabesi yoktur. Klasik plan şemasına dayanarak XVI-XVIII. yüzyıllarda inşa edilmiş olduğu söylenebilir.

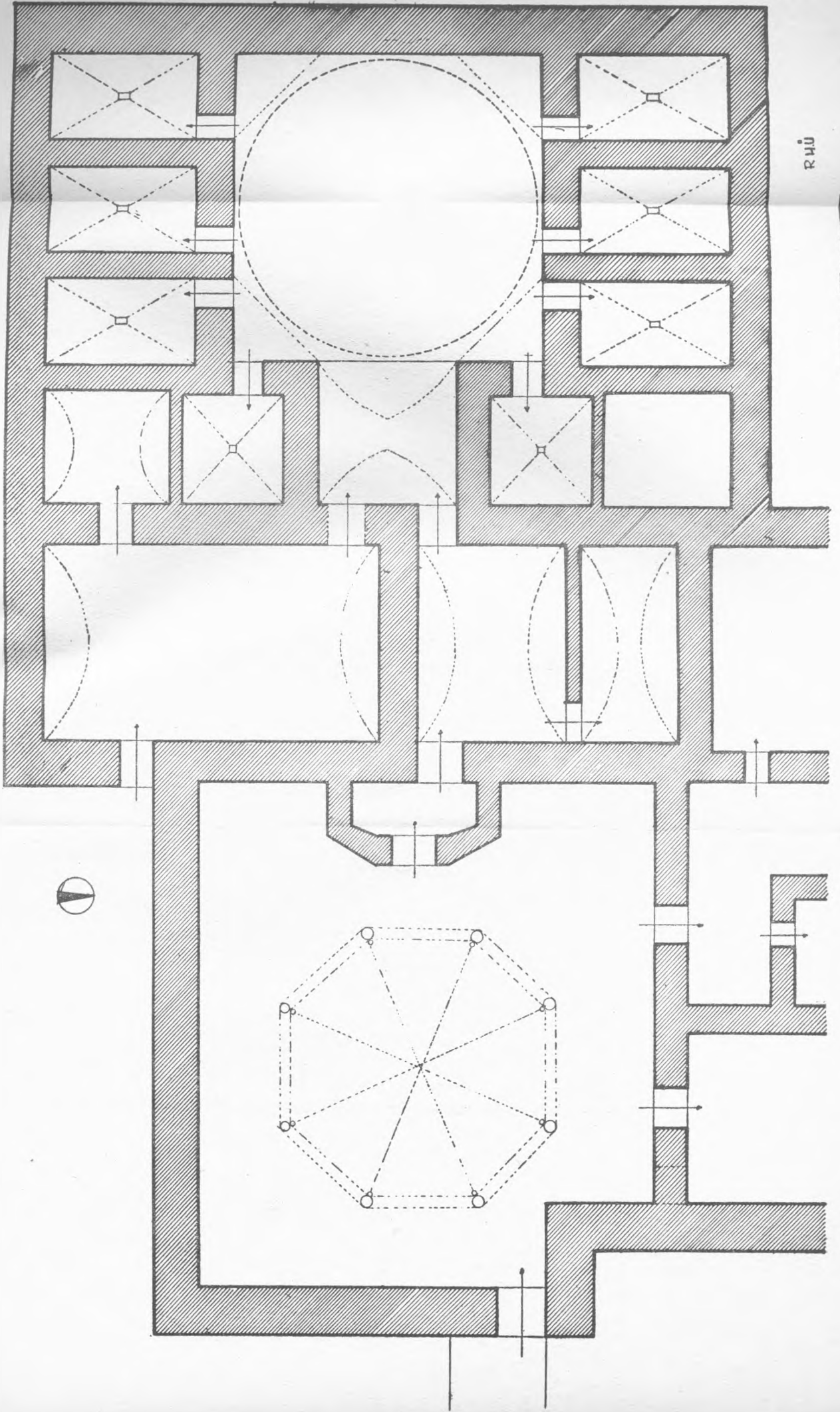

240

Şekil. 40- Tahta Hamam

Şekil. 41- Fuadiye (Pastrıncı) Hamamı